

Rekowska-Ruszkowska, Monika

Opactwo w Saint-Denis w relacjach polskich podróżników (XVII w.)

Światowit 4 (45)/Fasc.A, 127-155

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MONIKA REKOWSKA-RUSZKOWSKA (IA UW)

**OPACTWO W SAINT-DENIS W RELACJACH POLSKICH PODRÓŻNIKÓW (XVII w.)*
(PL. 48-51)**

Podróżnicy to szczególne grono ludzi ciekawych świata i spragnionych nowych wrażeń. Niezależnie od charakteru podróży (pielgrzymki, podróże z misją dyplomatyczną, podróże edukacyjne etc.), peregrynantów o bogatszej osobowości i rozbudzonej wrażliwości przeżycia z zagranicznych wojaży skłaniały do refleksji, częstokroć uwiecznianej na piśmie. Testimonia podróżników stanowią więc niewyczerpane źródło najróżniejszych wiadomości na temat państw i systemów politycznych, ludzi i obyczajów, wreszcie zabytków sztuki w odwiedzanych krajach i związanych z nimi wrażeń estetycznych. Opisy umieszczone w dziennikach podróży, czasem tylko wzmianki odnotowywały obecność różnego rodzaju zabytków, których losy w epoce nowożytnej bywały bardzo burzliwe. Właśnie dzięki świadectwom podróżników pozostają one w pamięci, a sporządzone opisy czy rysunki umożliwiają dziś rekonstrukcje zniszczonej architektury czy odtwarzanie zawartości dawnych kolekcji. Opisom tych ostatnich częstokroć towarzyszyły bowiem wykazy eksponatów bądź wklejane w pamiętniki przedstawiające je ryciny. Analizując relacje XVII-wieczne można zaryzykować twierdzenie, że wizyty w kolekcjach pochłaniały wiele uwagi zwiedzających. Specyficznym rodzajem zbiorów wzbudzających ogromne zainteresowanie w XVI i XVII w. były skarbcze kościelne, w których większość opisywanych cennych przedmiotów stanowiły relikwiarze.

Jednym z przykładów możliwości jakie daje szczegółowa analiza relacji z podróży jest wykorzystanie zawartych w nich informacji do rekonstrukcji zawartości

skarbcza w opactwie w Saint-Denis pod Paryżem, skarbcza zawierającego w czasach swojego rozkwitu wiele bezcennych relikwiarzy i innych drogocennych przedmiotów, które zostały w dużej części zniszczone podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Ocalałe dzieła, znajdują się obecnie rozproszone w różnych muzeach w Paryżu (Bibliothèque Nationale, Luwr, Musée d'Histoire naturelle, Archives Nationales), Florencji (Muzeum Bargello), Londynie (British Museum), Cincinnati (Taft Gallery) czy w Waszyngtonie (National Gallery of Art). Właśnie dla odtworzenia pełnej zawartości skarbcza pomocne mogą być różnego rodzaju testimonia, do których zaliczyć trzeba nie tylko dawne inwentarze zbiorów (XVI-XVII w.)¹, akty donacji, testamenty królów, listy darów, fragmentaryczne opisy, żywoty świętych, traktaty ikonograficzne, hagiograficzne², dzieła historyków St-Denis z XVII i XVIII w.³, lecz także relacje podróżników, którzy olśnieni bogactwem nierzadko poświęcali skarbcowi dłuższe passusy⁴.

Historia opactwa i jego skarbcza

Najbardziej znane opactwo we Francji swoją świetność i sławę zawdzięczało stałej obecności w dziejach państwa. Architektura całego kościelnego zespołu jest dziełem rozkwitu gotyku, a wielu kolejnych władców Francji i opatów starało się wnieść jakiś wkład w ozdobę tej pięknej świątyni⁵. Zachwyty współczesnych i późniejszych zwiedzających wzbudzały przepiękne witraże, rzeźby

* Artykuł powstał podczas pobytu w Paryżu, który był możliwy dzięki stypendium Fundacji Andrew W. Mellona i gościnności Maison des Sciences de l'Homme (szczególne podziękowania dla Olgi Spilar).

¹ H. OMONT, *Inventaires du trésor de Saint-Denis en 1505 et 1739*, Paris 1901; P. LACROIX, *Inventaire du trésor de Saint-Denis en 1763*, *Revue universelle des Arts* 1856, p. 123-143, 340-366

² BL. DE MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor de Saint-Denis*, vol. 2, Paris 1973, *passim*. Cf. także *Le trésor de Saint-Denis [catalogue de l'exposition] Musée du Louvre Paris, 12.III-17.VI. 1991*, D. Gaborit-Chopin ed., Paris 1991, p. 26-30

³ DOM J. DOUBLET, *Histoire de l'Abbaye de S. Denys en France...*, Paris 1625; DOM M. FÉLIBIEN, *Histoire de l'abbaye*

royale de Saint-Denys en France, Paris 1706; DOM G. MILLET, *Le trésor sacré ou inventaire des saintes reliques et autres précieux joyaux du trésor de l'abbaye royale de Saint-Denys en France*, Paris 1638²

⁴ Pelen ich spis podaje BL. DE MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor de Saint-Denis*, vol. 1, Paris 1973, p. 61-62; 2, p. IX-XVI

⁵ Architektura i dekoracja opactwa w Saint-Denis jest przedmiotem bardzo wielu opracowań cf. np. E. PANOFKY, *Abbot Suger. On the Abbey Church of St-Denis and its Arts Treasures*, Princeton 1979²; P. Z. BLUM, *Early Gothic Saint-Denis: restoration and survivals*, Berkeley 1992; na temat historii odkryć archeologicznych cf. *Atlas historique de Saint-Denis: des origines au XVIIIe siècle*, M. WYSS, N. MEYER-RODRIGUES eds, Paris 1996, tamże szczegółowa literatura.

zdobiące wnętrze. Elementem, który najbardziej wszystkich interesował był absolutnie unikatowy skarbiec⁶. W okresie rozkwitu, w połowie XVII w., znajdowało się w nim 455 przedmiotów lub grup przedmiotów⁷. Jako skarbiec kościelny zawierał *ornamentum* (czyli zespół przedmiotów do ozdoby kościoła) i *ministerium* (czyli przedmioty niezbędne do celebracji kultu – kielichy, tace, wazy, krzyże, dzwonki, bogato oprawione rękopisy, wreszcie relikwiarze i ich zawartość). To relikwiarze właśnie stanowiły istotę stanowienia opactwa, zwłaszcza na początku jego istnienia, tj. w Średniowieczu.

Opactwo powstało pod wezwaniem świętego Dionizego. Dionizy i jego dwaj towarzysze (Rustyk i Eleuteriusz) są znani pod wspólnym imieniem „Świętych Męczenników”. Według Grzegorza z Tours, Dionizy był jednym z 7 biskupów wysłanych z Rzymu z misją ewangelizacji Galii. Zmarł męczeńską śmiercią w połowie III w. wraz ze swoimi towarzyszami na wzgórzu, obecnie nazywanym Montmartre⁸ (od IX w. kult świętego na tyle przybrał na sile, iż początkowa nazwa pagórka – *Mons Mercore* została zmieniona na *Mont des Martyrs*). U stóp pagórka znajdowała się mała kapliczka, w której Dionizy miał odprawiać nabożeństwa, zaś na jego szczycie zbudowano duży kościół pod wezwaniem świętego. Grób zdekapitowanego Dionizego i jego towarzyszy miał znajdować się niedaleko Paryża, w *Catulliacus*, na skraju drogi rzymskiej. W 2 poł. V w. św. Genowefa wzniosła na nim kościół⁹. Wkrótce wokół Ciał Męczenników zaczął narastać kult, usankcjonowany przez Dagoberta (pocz. VII w. -638 r.), który ozdabiając ich grób zyskał miano „założyciela” skarbcza. Karol Łysy (823-877), żywiący szczególne uwielbienie dla trójki Męczenników, uczynił z nich swoich opiekunów i kazał się pochować w bezpośredniej bliskości ich grobu. U schyłku epoki karolińskiej, został więc wykrystalizowany wyjątkowy charakter relikwi św. Dionizego jako opiekuna kolejnych władców.

Najwcześniejsze informacje dotyczące skarbcza pochodzą z końca VI w.¹⁰ Jednak pierwszym znanym z imienia dobroczyńcą skarbu był król Dagobert, który obdarował skarbiec licznymi relikwiami i innymi bezcennymi eksponatami¹¹. Z nieco późniejszego okresu pochodzą inne darowizny np. papieża Stefana II¹², kolejnych opatów (np. Fulrada¹³) i władców.

Już od IX w., skarbiec był jednym z najznacniejszych we „*Francia occidentalis*”, a od X w. znacznie bogacił się, ze względu na obecność nekropoli królewskiej dynastii Kapetyngów i dary ofiarowywane przez samych królów. Tradycyjne stało się składanie „świętej korony” służącej do koronacji władców, co miało się wywodzić już od czasów Karola Wielkiego, a potwierdzone zostało dopiero za panowania Ludwika VI. Jednak dopiero od Ludwika Świętego (1261) zwyczaj zostawiania koron stał się powszechny i trwał aż do Rewolucji¹⁴.

Stopniowy napływ darów, wspaniałość wielkich relikwiarzy, piękno waz antycznych przekształcanych w naczynia liturgiczne, wyjątkowość gemm sprawiły, że już na początku XV w. skarbiec był jednym z najbardziej znanych skarbców Zachodniej Europy, uznawany za najpiękniejszy i najbogatszy w całej Francji.

Szczególną sławą cieszyły się dary uczynione przez Karola Wielkiego (742-814). Inwentarze skarbcza z XVI i XVII w. wymieniały długą listę rzeczy, które miały pochodzić od niego: korona, miecz, berło, krzyż, szachy i inne¹⁵ (**Fig. 6**). Należy jednak podkreślić, że datowanie wszystkich tych przedmiotów wyklucza takie pochodzenie: korona została wykonana w XI lub nawet XII w., dopiero w XIII w. „święty miecz” został połączony z imieniem Karola Wielkiego¹⁶, berło zrobiono na zamówienie Karola V¹⁷, szachy powstały we włoskim warsztacie na pocz. XI w.¹⁸ Opatowi Hilduin opactwo zawdzięcza budowę krypt św. Dziewicy, świętych apostołów, św. Jana Chrzyciela i innych świętych, w których zostały złożone

⁶ Historia skarbcza cf. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 1, p. 3-59; *Le trésor*, p. 41-54, 121-128, 191-200, 317-325, 345-351

⁷ Najpełniejszy inwentarz z 1634 r., opublikowany przez MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 1, p. 65 sq zawiera tyle właśnie pozycji.

⁸ B. K. YOUNG, *Montmartre. The History of a Hill*, *Archaeology* 32, 1979, p. 43-52

⁹ R. VIELLIARD, *St.-Denis-en-France et la tombe du 1er évêque de Paris. Observations topographiques et archéologiques*, *Riv. di archeol. Cristiana* 43, 1967, p. 319-331; S. Mc KNIGHT CROSBY, *The Royal Abbey of St. Denis from its Beginnings to the Death of Suger 457-1151*, New Heaven & London 1987; P. PERRIN, *Les origines chrétiennes*, in: *Lutèce. Paris de César à Clovis. Musée Carnavalet et Musée National des Thermes et de l'Hôtel Cluny. Exposition 3 mai 1984 - printemps 1985*,

Paris 1985, p. 368

¹⁰ *Le trésor*, p. 41

¹¹ Np. relikwie św. Hilarego (FÉLIBIEN, *Histoire*, p. 19), krzyż św. Eligiusza czy tron Dagoberta – choć w przypadku tego ostatniego data jego wejścia do skarbcza jest ciągle poddawana w wątpliwość – cf. *Le trésor*, p. 44

¹² *Aneks*, Różne, 1

¹³ Relikwie św. Kukuzy i św. Hipolita (MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 3, p. 271-273, 313)

¹⁴ *Le trésor*, p. 15

¹⁵ *Aneks*, Szafa IV, C, L, P, R

¹⁶ *Le trésor*, p. 204-207

¹⁷ *Aneks*, Szafa IV, P

¹⁸ *Le trésor*, p. 132-141

relikwiarze z ciałami Dionizego Rustyka i Eleuteriusza. W drugiej połowie IX w. skarbiec został splądrowany przez Normanów¹⁹. Król Karol Łysy, starał się wynagrodzić opactwu poniesione straty (ofiarował m.in. „róg jednorożca”²⁰, „Tacę Salomona”²¹, wiele manuskryptów²², Kantaros Ptolemeusza²³ i patenę z serpentynu²⁴, Krzyż²⁵), jednak większość z darów mu przypisywanych jak np. święta Korona²⁶, relikwiarz św. Symeona²⁷ została włączona do skarbcza już po jego śmierci.

Między XII a XIV w. nastąpił okres największej potęgi opactwa, a co za tym idzie wzbogacania skarbcza o nowe obiekty. Swój największy rozkwit kościół zawdzięczał światłej działalności Sugeriusza, jego opata w latach 1122-1151, wielkiego mecenasa architektury i sztuki, który ufundował liczne elementy jego wyposażenia (ozdobił ołtarz św. Dionizego trzema złotymi tablicami wysadzonymi kamieniami szlachetnymi²⁸) i zainauguował przebudowę kościoła (z jego inicjatywy zbudowano m. in. chór)²⁹. Przywiązując wielką wagę do przyjemności estetycznej, jaka płynęła z oglądania pięknych rzeczy, był inicjatorem stworzenia kilku pięknych i drogocennych relikwiarzy, odrestaurowania cennych przedmiotów (np. Kantaros Ptolemeusza³⁰), fundatorem innych (np. waza Alienory³¹, porfirowy dzban zwieńczony orłem³²). Wielką zasługą Sugeriusza był również nowy grobowiec Świętych Męczenników – cenotaf w kształcie relikwiarzy św. Dionizego i jego towarzyszy. W 1626 r., kiedy grobowiec ten został zniszczony w trakcie wojen religijnych, zostały z niego zachowane jedynie kamienie, kryształy i kamee użyte przez Sugeriusza do jego ozdoby, potem ekspozowane oddzielnie lub ponownie użyte do ozdoby innych relikwiarzy.

Pod koniec XIII w. powstały m. in. „pierścień św. Dionizego”, który w XIX w. został wykorzystany do ozdoby „Ręki sprawiedliwości” Napoleona I³³ i pierścienia św. Ludwika³⁴. Z 1 poł. XIV w. pochodzi relikwiarz w kształcie głowy św. Dionizego, a także oprawa jego kija podróznego³⁵. Wśród grona najhojniejszych darczyńców należy wyróżnić króla Filipa Augusta (1165-1223) (korona³⁶, relikwiarz z pamiątkami związanymi z dzieciństwem i męczeństwem Jezusa Chrystusa i św. Filipa, przysłane mu z Konstantynopola³⁷, złoty krzyż z fragmentem „Prawdziwego Krzyża”³⁸), Joannę d’Evreux (korona³⁹ i figura Marii Panny z Dzieciątkiem⁴⁰), króla Karola VI (1368-1422) (Berło Karola Wielkiego⁴¹, relikwiarz z podbródkiem św. Magdaleny⁴²) oraz Jana, diuka de Berry. Ofiarował on m. in. złotą tablicę z fragmentem Prawdziwego Krzyża oraz relikwiarz zawierający kciuk św. Tomasza, który miał zagłębić w ranę Chrystusa. Skarbiec zawdzięcza mu przede wszystkim relikwiarz w kształcie popiersia św. Benedykta, ozdobionego niezliczoną wprost liczbą kamei, których diuk był kolekcjonerem. W czasie Rewolucji biust został zniszczony, do muzeum zostały odesłane jedynie zdobiące go kamienie, z których większość została użyta w 1804 r. do ozdoby przedmiotów użytych do koronacji Napoleona I. Jedne dekorowały jego „Rękę Sprawiedliwości”, inne – wykonaną na tą okazję tzw. „koronę Karola Wielkiego”⁴³. Możliwe, że najpiękniejsze kamee antyczne z kolekcji francuskich należały niegdyś do tego samego relikwiarza, jak np. kamea Augusta przypisywana Dioskoridowi⁴⁴. Od okresu wczesnego Średniowiecza kamee i antyczne intaglia, twory sztuki pogańskiej, były nader często używane do ozdoby relikwiarzy i innych przedmiotów służących w kościołach do posług religijnych⁴⁵. Ta nader powszechna praktyka

¹⁹ FÉLIBIEN, *Histoire*, p. 80-100

²⁰ *Le trésor*, p. 310-311

²¹ *Aneks*, Szafa IV, M

²² *Le trésor*, p. 48

²³ *Aneks*, Szafa IV, F

²⁴ *Le trésor*, p. 88-91

²⁵ *Aneks*, Szafa 4, B

²⁶ *Aneks*, Szafa III, P

²⁷ *Aneks*, Szafa I, G

²⁸ [SUGERIUS], *Sugerii Abbatis Sancti Dionysii Liber de rebus in administratione sua gestis*, I, 33 oraz *Libellus alter de consecratione ecclesiae sancti Dionysii*, E. Panofsky ed., 1979, p. 60-63, 184-189; cf także *Mysłiciele, kronikarze i artyści o sztuce od starożytności do 1500 r.*, J. Białostocki ed., Warszawa 1978, p. 272-274, 276-283

²⁹ *Mysłiciele*, p. 267-283. O działalności opata Sugeriusza – *Abbot Suger and Saint-Denis: a symposium* [New York, Columbia University, 1981], P. Lieber Gerson ed., New York 1997

³⁰ *Aneks*, Szafa IV F

³¹ *Aneks*, Szafa IV Z

³² *Aneks*, Szafa IV EE

³³ *Aneks*, Szafa III, Y

³⁴ *Le trésor*, p. 262-263

³⁵ *Aneks*, Szafa III, A i Z?

³⁶ *Aneks*, Szafa III, P

³⁷ *Aneks*, Szafa I, E

³⁸ *Aneks*, Szafa I, A

³⁹ *Aneks*, Szafa IV, T

⁴⁰ *Aneks*, Szafa I, F

⁴¹ *Aneks*, Szafa IV, P

⁴² *Aneks*, Szafa II, D (liczne zmiany w trakcie XVI w.).

⁴³ *Aneks*, Szafa IV, A (kamee – *Le trésor*, p. 293-305).

⁴⁴ *Le trésor*, p. 282-284

⁴⁵ A. KRUG, *Gemmy antyczne w Średniowieczu*, Meander 48, 1993, p. 255-274

związana była ze zjawiskiem chrześcijańskiej interpretacji, nierozumianej i dość słabo widocznej ikonografii na tak małych przedmiotach jakimi są gemmy. Często przedstawienia pogańskich bóstw ulegały nieświadomej chrystianizacji, to zaś tłumaczy ich obecność w różnych przedmiotach o charakterze kultowym⁴⁶. W Saint-Denis, było zwyczajem ofiarowanie w hołdzie Świętem Męczennikom biżuterii i kamieni, które umieszczane na tabernakulum, gromadziły się tam przez wieki⁴⁷.

W 1419 r. rycerze angielscy zniszczyli kościół i częściowo spustoszyli skarbiec. Niektóre cenne przedmioty zostały wywiezione i ukryte. Dopiero pod koniec XV w. sprowadzono je wszystkie z powrotem, a skarbiec opactwa zaczął się stopniowo wzbogacać o nowe przedmioty, m.in. zniszczony relikwiarz z kośćmi Ludwika Świętego zastąpiono w poł. XVI w. nowym, z emaliowanego srebra, w kształcie dwupiętrowego kościoła, w którym w niszach ustawione były postacie Cnót Kardynałnych⁴⁸. Gdy pod koniec XVI w. protestanci ponownie spustoszyli skarbiec, część z zabytków została bezpowrotnie zniszczona jak np. tabernakulum z grobowca Świętych Męczenników. Pozostałe zabytki wywieziono w 1579 r. do Paryża, skąd do skarbcza sprowadzono je ponownie dopiero w 1598 r. Skarbiec ubożał, gdyż z powodu wojen, wysokich podatków i epidemii opactwo zostało pozbawione jakiegokolwiek wsparcia finansowego, zatem kolejni opaci decydowali się na pozyskiwanie funduszy z przepiękanych przedmiotów. W ten sposób zniknęła złota figura św. Jana ofiarowana przez Joannę d'Evreux⁴⁹ i zapinka Karola Wielkiego, fragment mitry św. Benedykta i inne. Wzmianki o stratach w *Inwentarzu* z 1634 r. uzmysławiają, że prawie 1/3 przedmiotów w skarbcu zaginęła w ciągu zaledwie 100 lat. W czasie pierwszej połowy XVII w. opat Hieronim de Chambellan zainicjował wielką akcję odrestaurowania pozostałych przedmiotów. Na skutek braku odpowiednio wysokich środków, do wyrobu nowych relikwiarzy używano złota i srebra z przepiękanych zniszczonych przedmiotów, często łączono części pozostałych relikwiarzy w jedną całość o niezwykle heterogenicznym charakterze. Relikwiarz z palcem św. Bartłomieja (dar Klemecji Węgieńskiej z pocz. XIV w.)

umieszczono na relikwiarzu św. Magdaleny, z którego relikwia zaginęła⁵⁰. Dwa anioły z kości słoniowej z XIII w. zostały najpierw umieszczone na relikwiarzu „św. Gwoźdź”, a gdy relikwie przeniesiono⁵¹, ozdobiły relikwiarz św. Placyda stworzony z fragmentów kilku zniszczonych relikwiarzy⁵². Opat Hieronim darował do skarbcza krzyż z relikwią św. Krzyża i nakazał wykonanie relikwiarza św. Hilarego, który został ozdobiony kamieniami szlachetnymi i biżuterią, pozostała w skarbcu⁵³. Koniec XVII w. to okres powolnego ubożenia opactwa. Za wyjątkiem regaliów nadal deponowanych w skarbcu, inwentarze z końca XVII i XVIII w. nie odnotowały wpływów żadnych cennych przedmiotów, a sam skarbiec odwiedzany był przez coraz mniej licznych gości, głównie amatorów sztuki antycznej i średniowiecznej⁵⁴.

Tragiczny los spotkał większość z przedmiotów pod koniec XVIII w.⁵⁵ W 1789 r. proklamowano dekret, na mocy którego oddano „wszystkie dobra kościelne do dyspozycji Narodu”. Część obiektów z Sainte Chapelle w Paryżu w marcu 1791 r. przeniesiono do opactwa (kamiee i manuskrypty znalazły się w Cabinet des Antiques i bibliotece królewskiej, załączku Biblioteki Narodowej). Kilka miesięcy później, po uwięzieniu króla, 30 września 1791 r. komisarze przybyli do Saint-Denis, by wybrać i przewieźć do wspomnianego Cabinet des Antiques, przedmioty, które im wydawały się godne zainteresowania. Wywóz przedmiotów został jednak wstrzymany na skutek protestów mieszkańców Saint-Denis. W listopadzie 1793 r. Comission des Monuments podjęła ostateczną decyzję na temat losu zgromadzonych w skarbcu przedmiotów. Część z nich została przewieziona do Luwru: przedmioty uznane za antyczne – gemmy z popiersia św. Benedykta, kamienne wazy, berło Dagoberta⁵⁶, obiekty związane z historią Francji⁵⁷, te, które uznano za wartościowe ze względu na kruszec⁵⁸, a także inne, których powody zachowania nie są do końca jasne⁵⁹. Pozostałe przedmioty przewieziono do Mennicy, gdzie po wyjęciu wszystkich gemm i kamieni, przetapiano je. Jednocześnie Rewolucjoniści zdając sobie sprawę z faktu, że bezpowrotnie niszczą wielkie dzieła sztuki, przedsięwzięli kroki, by zachować przynajmniej ich fragmenty. W ten sposób

⁴⁶ Na temat wtórnego użycia gemm, a zwłaszcza ich chrześcijańskiej interpretacji cf. J. KOLENDO, *L'intaille antique découverte au château médiéval de Międzyrzecz (Pologne). Contribution aux études sur le portrait impérial dans la glyptique*, Arch. Polona 14, 1973, p. 360 oraz *idem*, *Gemma antyczna znaleziona w Gnieźnie. Przyczynek do zagadnienia chrystianizacji antycznej glyptyki*, KwarHistKultMat, nr 1-2, 1998, p. 82-84, a zwłaszcza przypis 14, p. 82 zawierający szczegółową bibliografię na ten temat.

⁴⁷ *Le trésor*, p. 200

⁴⁸ *Aneks*, Szafa V, A

⁴⁹ *Aneks*, Szafa I, F (postać na prawo)

⁵⁰ *Aneks*, Szafa III, B ?

⁵¹ *Aneks*, Szafa I, D

⁵² *Aneks*, Szafa II, Z

⁵³ *Aneks*, Szafa IV, O

⁵⁴ *Le trésor*, p. 317-324

⁵⁵ *Le trésor*, p. 345-350

⁵⁶ *Aneks*, Szafa IV, A; III, D; IV, Z; III, R; IV, F

⁵⁷ *Aneks*, Szafa I, F; IV, P

⁵⁸ *Aneks*, Szafa III, X; IV, X; *Le trésor*, p. 223-225

⁵⁹ *Aneks*, Szafa II, R; I, D; III, Y; II, K; III, G; IV, L

uratowane zostało intaglio z przedstawieniem Julii, zdobiące niegdyś skrzynkę Karola Wielkiego⁶⁰ (a sam relikwiarz został uwieczniony na akwareli w skali 1:2), czy fragment krzyża św. Eligiusza⁶¹. Obiekty uznane za związane z historią naturalną zostały przewiezione do Muzeum Historii Naturalnej np. naczynie z Kany Galilejskiej, „róg jednorożca”⁶². W ten sposób w 1794 r. z całego skarbcza (455 przedmiotów) została zachowana tylko 1/6 (ok. 80 przedmiotów). Niestety, do dzisiejszego dnia nawet ta liczba została pomniejszona o przedmioty zgubione, zniszczone, skradzione (np. w 1795 – berło Dagoberta) czy sprzedane w 1789 r. Nawet jeśli dwa wieki później część z nich odnaleźć było można w innych kolekcjach czy kościołach⁶³, pozostałe obiekty dają zaledwie cień wyobrażenia o dawnej świetności opactwa i prawdziwych skarbach tam się znajdujących.

Podróżnicy w Saint-Denis

Począwszy już od XVI każdy wykształcony cudzoziemiec o pewnym poziomie kultury i wiedzy, będący przejazdem lub goszczący na dłużej w Paryżu, musiał odbyć wycieczkę na przedmieścia miasta, do Saint-Denis, by obejrzeć sławny kościół, znajdujące się w nim groby królewskie, podziwiać zgromadzone w kościelnym skarbcu przedmioty np. Kubek Ptolomeusza, Kameę Augusta, Relikwiarz Karola Wielkiego, Relikwiarz Świętego Benedykta. W związku ze stale zwiększającą się liczbą turystów król Ludwik XIII wydał dekret w 1619 r., który nakazywał ograniczenie ilości zwiedzających do dyplomatów, ludzi „o wyjątkowych zasługach” i krewnych zakonników⁶⁴. Pomimo podejmowanych działań stale zwiększała się liczba gości, dla wygody których już od początku XVI w. sporządzano na prośbę kolejnych królów (Ludwika XII w 1505 r, Franciszka I w 1534, Ludwika XIII w 1634 r.) szczegółowe inwentarze zbiorów⁶⁵, a od panowania Ludwika XIII aż do 1783 regularnie wydawano prawdziwy rodzaj przewodnika (tzw. *livret*) z wypisanymi poszczególnymi przedmiotami⁶⁶. Te „książeczki” jednocześnie poświadczają, że

w XVII i XVIII w. skarbiec nabrał charakteru muzeum, cieszącego się ogromnym zainteresowaniem „turystów”, mimo stopniowego ubożenia samego opactwa.

Zwiedzający zaczęli wizytę od obejrzenia tych części kompleksu kościelnego, które były dla nich dostępne: podziwiali grobowiec Świętych Męczenników, groby królewskie i kilka drogocенności – złoty ołtarz Karola Łysego, zwieńczony krzyżem św. Eligiusza (w chórze), Tron Dagoberta (za głównym ołtarzem), dwie szafy z drogocennymi relikwiami m.in. ramię św. Symeona, cierz z korony Jezusa (umieszczony w Świętej Koronie), relikwiarz św. Dionizego, „Latarnia Malchusa” (obok ołtarza Świętych Męczenników) itp. Następnie udawali się do skarbcza, w którym od pocz. XVI w. wszystkie najcenniejsze przedmioty były eksponowane w specjalnych szafach wykonanych na zamówienie w Niemczech w 1560 r.⁶⁷ Skarbiec składał się z dwóch pomieszczeń znajdujących się w wieży na południowym krańcu kościoła. Szafy, zamykane na klucz, umieszczone były w pomieszczeniu na dole wieży, a zwiedzających odgradzała od nich dodatkowo balustrada. Ten sposób ekspozycji przedmiotów doskonale zabezpieczał je przed kradzieżą i kurzem, pozwalając jednocześnie unikać ich wyjmowania, co z kolei chroniło przed przypadkowymi zniszczeniami. Szafy i ich zawartość przedstawia pięć rycin Philippe’a Simonneau i Nicolas’a Guérarda, opublikowanych przez Félibiena, autora monumentalnej pracy o historii opactwa w Saint-Denis⁶⁸ (cf. **Fig. 3-8**).

Stanowiąc niezwykle atrakcyjną dla wszystkich podróżników zwiedzających Paryż i okolice, opactwo i jego skarby były oglądane przez erudyty i badaczy (np. Monfaucon, Rubensa i Fabri de Peiresca⁶⁹), także przez wielu innych peregrynantów, jak np. Arnolda van Buchel (1586)⁷⁰, Antonia de Beatis (1517-1518), Alberta Vignati (1517)⁷¹, Thomasa Plattera jr. (1519)⁷², Thomasa Coryata (1608)⁷³, Johna Evelyne (1648-1661)⁷⁴. Jedni z nich pozostawili tylko skromne wzmianki o zawartości skarbcza, dzięki notatkom innych, można się starać o odtworzenie jego zawartości.

⁶⁰ *Aneks*, Szafa IV, C

⁶¹ *Aneks*, Różne, 2

⁶² *Aneks*, Szafa I, R; Różne, 10

⁶³ *Aneks*, Szafa IV, BB; III, R; II, Z; I, P; IV, I

⁶⁴ *Le trésor*, p. 12

⁶⁵ MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 1, p. 61

⁶⁶ MONSTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, *passim*

⁶⁷ *Le trésor*, p. 28-29. Cf. TH. CORYAT, *Voyage à Paris en 1608*, R. DE LASTEVRIE ed. tr., Mémoires de la Société de l’histoire de Paris et de l’Île de France 6, 1879, p. 41

⁶⁸ DOM M. FÉLIBIEN, *Histoire de l’abbaye royale de Saint-Denis en France*, Paris 1706, pl. I-V

⁶⁹ *Le trésor*, p. 12, 26 sq.

⁷⁰ A. VIDIER, *Description de Paris par Arnold van Buchel (1585-1586)*, Mémoires de la Société de l’histoire de Paris et de l’Île-de-France 26, 1899, p. 122 sq.

⁷¹ A. VIGNATI, *Description de la ville de Paris, à l’époque de François Ier (1517)*, d’après un manuscrit inédit de la Bibliothèque nationale de Milan, L. BELTRAMI ed. tr., Milan 1889, p. 11-38

⁷² TH. PLATTER, *Description de Paris (1519)*, L. SIEBER ed. tr., Mémoires de la Société de l’histoire de Paris et de l’Île de France 23, 1896, p. 167-224

⁷³ TH. CORYAT, *Voyage à Paris en 1608*, R. DE LASTEVRIE ed. tr., Mémoires de la Société de l’histoire de Paris et de l’Île de France 6, 1879, p. 24-53

⁷⁴ M. LISTER, *Voyage de Lister à Paris en MDCXVIII [...] on y a joint des Extraits des ouvrages d’Evelyn relatifs à ses voyages en France de 1648 à 1661*, Paris 1873, p. 221-224

Wśród wielu podróżników, na których skarbiec wywarł niezatarte wrażenie, znalazły się również cztery polskie nazwiska peregrynantów, którzy odnotowali swoją wizytę w opactwie. Wszyscy należeli do dość jednorodnej grupy podróżników w „podróży edukacyjnej” (wśród nich znaleźli się dwaj opiekunowie i dwójka studentów), zaś główna różnica między nimi dotyczyła wyznania (jeden arianin i trzej katolicy). Dla wszystkich jednak wizyta w Saint-Denis stanowiła wielkie wydarzenie, choć tylko dwaj z nich poświęcili jej dłuższe passusy w swoich dziennikach.

Paryż, centrum kultury i życia dworskiego przyciągał uwagę prawie wszystkich Polaków podróżujących po Francji. Już od wczesnego Średniowiecza stanowił ważny przystanek na wielkim szlaku, którym podążali pielgrzymi z północnej i wschodniej Europy do grobu świętego Jakuba w Composteli w Hiszpanii, a od początku XII wieku Paryż stał się również ośrodkiem naukowym. Zwłaszcza w XVI wieku wskutek zbliżenia na gruncie wyznaniowym między różnowiercami z Polski i Francji kontakty naukowe nabrały wielkiego znaczenia. Paryż posiadał ponadto pewne atuty, właściwe dla stolicy – był siedzibą dworu, centrum rozrywek i wygod dla jego mieszkańców, także prężnym ośrodkiem naukowym, bogatym w kolekcje dzieł sztuki (również starożytnej).

Zatem dla polskich podróżników, podobnie jak i dla peregrynantów innych nacji, Paryż z reguły jawił się jako miejsce dłuższego pobytu, dając okazję do korzystania ze wszystkich przyjemności życia. Podróżnicy XVII-wieczni Jakub Sobieski, jego synowie: Jan i Marek wędrujący z opiekunem Sebastianem Gawareckim, Bartłomiej Nataniel Wąsowski z wychowankami, Hieronim Gratus Moskorzowski podczas swoich zagranicznych podróży spędzili w Paryżu choćby kilka tygodni.

Pierwszy z polskich podróżników, który opisał swoją wizytę w Saint-Denis był najmłodszym synem Marka Sobieskiego, kasztelana i wojewody lubelskiego oraz Jadwigi ze Snopkowskich. Jakub Sobieski⁷⁵, po nauce w Akademii Zamojskiej i w Krakowie, w połowie kwietnia 1607 r. wyjechał za granicę na dalsze studia. Trasa jego podróży wiodła przez Śląsk, Czechy, Bawarię, Lotaryngię i Alzację, Szampanię do Paryża, gdzie przybył w czerwcu 1607 i pozostawał do lutego 1611 r. W tym czasie odbył kilka wycieczek: do Anglii, Niderlandów i Nadrenii. Od marca do lipca 1611 r. przebywał w Hiszpanii i Portugalii, później (sierpień-grudzień 1612 r.) podróżował po południowej Francji i Włoszech, gdzie kontynuował swoje studia. Najdłużej przebywał w Sienie i w Rzymie skąd przez Austrię udał się w drogę powrotną do Polski. Do Krakowa wrócił w marcu 1613 r. Całą tę peregrynację dość dokładnie opisał⁷⁶.

Kolejny podróżnik, który podczas pobytu w Paryżu udał się na wycieczkę do Saint-Denis (1646), to opiekun i towarzysz Jana i Marka Sobieskich: Sebastian Gawarecki⁷⁷. Trasa i przebieg podróży (1646-1648) trójki peregrynantów znana jest dzięki dziennikowi podróży⁷⁸. Cele podróży młodych szlachciców były edukacyjne w szerokim znaczeniu tego słowa, o czym świadczy m. in. *Instrukcja* dana im przez ojca, który przed nimi odbył podobną peregrynację⁷⁹.

W Paryżu, który był głównym celem ich wjazdu, spędzili niespełna rok (od 9 czerwca 1646 do 1 maja 1647), wypełniając czas studiami oraz wycieczkami w okolicy. Późną wiosną podróżnicy ruszyli w wycieczkę wokół Francji tj. wzdłuż Loary, zwiedzając po drodze Orleans, Blois i Tours, przez Angers, Nantes dotarli do Poitiers. Stamtąd peregrynanci rozpoczęli objazd południowych prowincji Francji: od Bordeaux do Montpellier. Dalej

⁷⁵ O podróżniku cf. J. DŁUGOSZ, *Wstęp*, in: SOBIESKI, *Peregrynacja*, p. 5-40. O podróży Jakuba Sobieskiego cf. M. REKOWSKA-RUSZKOWSKA, *Le monde antique occidentale dans les relations des voyageurs polonais*, [Światowit, suppl. A, vol. IX], Varsovie 2002, p. 42-44

⁷⁶ J. SOBIESKI, *Peregrynacja po Europie (1607-1613) i Droga do Baden (1638)*, J. DŁUGOSZ ed., Wrocław-Warszawa-Kraków 1991. Opis podróży zachowany w kopiach: 1. XVII-wieczna kopia – B. Publiczna im. M.E. Sałtykowa-Szczedrina w St. Petersburgu ms Pol. F IV nr 12 (bez strony tytułowej); 2. *Peregrynacja JW JMP Jakuba Sobieskiego, wojewody generalnego ziem ruskich, ręką Piotra Kayzera przepisana*, B. Kórn. ms nr 321; 3. *Wojaze Jakuba Sobieskiego*, B. Czart. ms nr 371; 4. 2 kopie XIX-stowieczne – B. Miejska im. Raczyńskich w Poznaniu ms nr 167 A i B. Rękopisy stanowiły podstawę do późniejszych wydań: *Dwie podróże J. Sobieskiego, ojca króla Jana III, odbyte po krajach europejskich w latach 1607-1613 i 1638*, ed. E. Raczyński, Poznań 1833; *J. Sobieski, Journal d'un voyage fait en Allemagne et en France au commencement du XVIIe siècle*, in: *La Pologne historique, litteraire, monumentale et illustrée*, Paris 1846 oraz *Reszty rękopisu J. Sobieskiego, ojca króla Jana III, obejmu-*

jącego jego podróże odbyte w latach 1613 i 1638, A. KRAUSHAR ed., Warszawa 1903.

⁷⁷ *Nowy Korbut*, vol. 2, 1964, p. 182. O podróży Gawareckiego z młodymi Sobieskimi cf. REKOWSKA-RUSZKOWSKA, *Le monde*, p. 44-46

⁷⁸ *Dyaryusz peregrinacji do cudzych krajów z ich Mciami P. P. Sobieskimi wojewodzicami ruskimi in anno dni 1646 mensis februarii die 21, krótko opisany przeze mnie Sebastjana Gawareckiego*, AGAD APP ms nr 327. Rękopis został później dwukrotnie opublikowany: 1. *Diariusz drogi S. Gawareckiego (1646-1648)*, in: F. KULCZYCKI, *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, vol. 1, Kraków 1880; 2. *Dziennik podróży po Europie Jana i Marka Sobieskich przez Sebastiana Gawareckiego prowadzony, z dodatkiem instrukcji ojca, Jakuba Sobieskiego wojewody ruskiego danej synom jadącym zagranicą*, T. PAPROCKI ed., Warszawa 1883; recenzja: B. GRABOWSKI, *Biblioteka Warszawska* 45, 1885, IV, p. 285-292. Dziennik ten, pod specyficznym kątem omawia w swojej pracy K. TARGOSZ, *Jana Sobieskiego nauki i peregrynacje*, Wrocław 1985, p. 48-191.

⁷⁹ Cf. GAWARECKI, *Dziennik*, p. 16 sq.

kontynuowali zwiedzanie Nîmes, Arles, Aix, Awinion, Orange. Po opuszczeniu południa, przez Lyon wrócili do Paryża. Nie na długo jednak, gdyż stamtąd udali się do Anglii, znowu do Holandii i Belgii. Dziennik kończy się na opisie wizyty w Lowanium.

Bartłomiej Nataniel Wąsowski⁸⁰, wywodzący się z rodziny szlacheckiej, w latach 1650-1656 odbył europejską peregrynację jako preceptor Zygmunta i Mikołaja Grudzińskich, synów starosty bolimowskiego Stefana Grudzińskiego. Podróż ta stanowiła jednocześnie kontynuację odbytych w kraju studiów. W czasie całej podróży ksiądz jezuita skrupulatnie notował swoje wrażenia i spostrzeżenia, które w końcu złożyły się na prawie 600-stronicową relację z podróży⁸¹. Trasa owej peregrynacji wiodła od Czech, przez Austrię, Niemcy, Holandię, Belgię, Anglię, Francję, Hiszpanię do Włoch. Dwa lata (od 1650 do 1652) spędzili podróżnicy na Uniwersytecie w Wiedniu, kolejne dziesięć miesięcy – w Strasburgu, od 1653 do 1654 r. – w Holandii. W czerwcu 1654 r. wyjechali do Paryża, skąd udali się na objazd Normandii, prowincji środkowej i zachodniej Francji. Po dwumiesięcznym pobycie w Hiszpanii (listopad 1654 - styczeń 1655 r.) wrócili do Francji. Po szybkim przejechaniu przez Langwedocję i Prowansję dotarli w lutym 1655 r. do Włoch, gdzie przed powrotem do kraju spędzili kolejne osiem miesięcy.

Dziennik, będący dokładną relacją z przebiegu podróży, zawiera oprócz opisów oglądanych dzieł sztuki zagadnienia innej natury, jak polityka, ekonomia czy kultura. Wiele miejsca zajmują wreszcie sprawozdania z towarzyskich uroczystości na różnych dworach, opisy scen rodzajowych głównie z terenu Francji i Włoch. Problematyka artystyczna, skoncentrowana na ostatnich 40 kartach diariusza, jest bogato ilustrowana odręcznymi

rysunkami architektury (170 rysunków przedstawiających plany, fasady, dekoracje budynków), z czego znaczna część przypada na zabytki architektury religijnej XVII w. Dla Wąsowskiego ważne były również miejsca związane z obecnością pierwszych chrześcijan we Francji: Montmartre (Góra Męczenników) wówczas koło Paryża⁸², grota św. Marii Magdaleny w Sainte Baume, grób św. Magdaleny niedaleko Saint Maximin. Im poświęcił szerokie opisy⁸³. Podobne zainteresowanie żywił Wąsowski dla wszelkiego rodzaju relikwii, których wiele wymienia przy okazji wzmianek o wizytach w kościołach np. w Reims⁸⁴, opactwie Saint-Denis⁸⁵, kościele świętego Saturnina w Tuluzie⁸⁶, a także Sainte Chapelle w Paryżu.

Hieronim Gratus Moskorzowski⁸⁷, który jako niespełna 20-letni młodzieniec rozpoczął długą podróż (1645-1650: Niemcy, Holandia, Francja), w swoim diariuszu⁸⁸ zawarł przede wszystkim uwagi dotyczące ówczesnego środowiska arińskiego, opisywał warunki studiowania za granicą, wreszcie zapisywał dzieje zwiedzanych miast, opisywał handel i rzemiosło. W diariuszu zawarł też niezbyt obszerne wzmianki na temat sztuki.

Polskie opisy opactwa Saint-Denis dotyczyły najczęściej nie tyle architektury i dekoracji rzeźbiarskiej, ile przechowywanych tu relikwiarzy i klejnotów. Tylko jednego w tym gronie architekta, tj. księdza Wąsowskiego, zainteresowały również inne elementy – opisał i narysował podpory naw bocznych (**Fig. 1**)⁸⁹ oraz „groby królów Francji”: *Kształt mają taki, że poniżej, pomiędzy kolumnienkami, wykonane są w marmurze ciała owych mężów, prawie zawsze nagie i bez żadnego okrycia, jedynie ręce zakrywają części wstydlive. [...] U boku mężów znajdują się też „rzeźbione” przedstawienia królowych i książnych, już lepiej ubranych. [...] Wszystko to wykonane jest z cenniejszego, czyli białego, marmuru lub też*

⁸⁰ J. BARANOWSKI, *Bartłomiej Nataniel Wąsowski jako teoretyk i architekt XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975, p. 17-52. O podróży B. N. Wąsowskiego cf. także REKOWSKA-RUSZKOWSKA, *Le monde*, p. 46-47

⁸¹ *Europaea Peregrinatio Quam Perilliarum Ac MMDD Nicolai a Grudna Grudziński tunc Ustiensis, postea Golubiensis Gryboviensis et Guzoviensis Capitanei, et Sigismundi a Grudna Grudziński tunc Bolemoviensis Germanorum Fratrum Peregrinationis Comes P. Bartholomaeus Nathanael Wąsowski. S. JESU omnium opera hec contentorum spectator calamo manu propria descripsit, et reliquit..... Collegio Posnaniensis S. J. Anno a Peregrino in terris VERBO DEI 1650 ad 1656*. Czart. ms nr 3031. Diariusz ten odkrył i część jego informacji (na temat Neapolu) wykorzystał H. BARYCZ, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław 1965, p. 76-139. Następnie dziennik częściowo (część dotycząca pobytu w Holandii – 1653-54) został opublikowany: *Bartholomée Wąsowski S. J., Foederatorum ordinum Batavorum descriptio*, B. ZBOIŃSKA-DASZYŃSKA ed., Bijovragen en Heddelingen van heet Historisch Genoetschap, Groningen 1960. O dzienniku pisze też J. BARANOWSKI, „*Rysunkowy*“

diariusz podróży europejskiej Bartłomieja Nataniela Wąsowskiego, RHS 6, 1966, p. 69-96.

⁸² WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 329

⁸³ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 387

⁸⁴ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 318

⁸⁵ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 327-328

⁸⁶ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 382

⁸⁷ O podróży H. Moskorzowskiego cf. REKOWSKA-RUSZKOWSKA, *Le monde*, p. 69. O autorze dziennika cf. T. PASIERBIŃSKI, *Hieronim z Moskorzowa Moskorzowski*, Kraków 1931; J. TAZBIR, *Moskorzowski Hieronim Gratus*, in: PSB, vol. 22, Warszawa 1977, p. 49-51. O samym dzienniku – cf. *Idem*, *Diariusz Hieronima Gratusa Moskorzowskiego*, Przegląd Historyczny 54, 1963, z. 2, p. 631-650

⁸⁸ H.G. MOSKORZOWSKI, *Diarius rerum notabilium*, B. Czart. ms nr 1372

⁸⁹ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 522

z metalu. Powyżej znajdują się przedstawienia tychże samych „osób” jako żywych i na klęczkach modlących się przed Bogiem. [...] Kolumny i zdobienia w różnych „grobach” różne, są i piękne oraz bardziej okazałe, układ jednak zawsze jest taki sam⁹⁰ (Fig. 2).

Z reguły polscy podróżnicy traktowali wizytę w Saint-Denis jako turystyczną ciekawostkę, choć dla Jakuba Sobieskiego był to rodzaj pielgrzymki, którą odbył po ciężkiej chorobie⁹¹. Swą krótką relację zaczyna informacją *Potem jechałem do św. Dyjonizego 2 mile za Paryż i tamen u grobu jego votum moje oddałem, tabliczkę srebrną*⁹². Dalej wzmiankuje oglądane skarby kościelne różne, między innymi rzeczami pokazywali tam latarnię Judaszową, z którą w nocy chodził i na zdradę i pojmanie Zbawiciela naszego. Inny przedmiot, które wzbudził wzbudził jego zainteresowanie to *jednoróżec dosyć piękny i wielki*. Wspaniałe relikwiarze, antyczne wazy w średniowiecznej oprawie skwitował krótko słowami: *Pokazywali nam siłę złota, vasa aurea, suppellectiles ecclesiasticae, bardzo kosztowne i niemało tego było*. Wreszcie skomentował niezwykle bogactwo gemm i szlachetnych kamieni użytych do ozdoby przedmiotów: *Siła w nich pereł, siła różnych drogich kamieni*⁹³.

Bardzo podobny w charakterze, nieco lakoniczny i ogólnikowy, jest opis zostawiony przez kolejnego podróżnika, Sebastiana Gawareckiego. Gawarecki, podobnie jak wszyscy opisywani podróżnicy, szczególnym zainteresowaniem darzył różnego rodzaju relikwie. Zwiedził kilka zawierających je kościołów (w Cambrais, kościół św. Sernin w Tuluzie), lecz największy jego entuzjazm wzbudził *kościół [w Saint-Denis] wielki, w którym królowie francuscy chowają, godna rzecz do widzenia, zwłaszcza bardzo wiele wiele nagrobków królewskich z rozmaitych marmurów*

z napisami, statuy też także królewskie. Potem podróżnicy udali się by obejrzeć skarby tego kościoła. Wśród oglądanych przedmiotów Gawarecki zauważył *wiele srebra i złoto, korony królów francuzkich i niektórych ad vivum statuy reprezentowane, relikwij barzo też znacznych siła*. Co ciekawe, na szczególną jego uwagę zasłużył, podobnie u poprzednika *róg jednoróżcowy cały na naszych łokci 3 i ćwierć długi, potem i latarnię Judaszową sztucznej roboty*⁹⁴.

Jakże odmienne są relacje dwóch kolejnych polskich peregrynantów – arianina Hieronima Gratusa Moskorzowskiego i księdza jezuitę – Bartłomieja Nataniela Wąsowskiego. Obaj bardzo dokładnie opisali skarbiec, by nie pokusić się o stwierdzenie, że dokonali jego pobieżnej inwentaryzacji, najwięcej miejsca poświęcając, oczywiście, zgromadzonym tam relikwiom⁹⁵. Obaj zestawili ich długą listę, gdzie wspomniane były m. in. część drzewa Krzyża Św. (*krucyfiks prawdziwego krzyża*⁹⁶), gwóźdź, cierzń oraz krew i woda z boku Chrystusa (w kapliczce Filipa Augusta)⁹⁷, części całunu, pieluszka Chrystusa (w relikwiarzu św. Dziewicy)⁹⁸, włosy Matki Boskiej⁹⁹, trąd z cudownie uzdrowionego trędowatego¹⁰⁰, ząb św. Jana¹⁰¹ itp. Szczególną ich uwagę zwróciły wspomniane już przedmioty łączone z imieniem Karola Wielkiego (skrzynka z relikwiami św. Jerzego, Teodora i Apolliniego ozdobiona gemmą z przedstawieniem Julii¹⁰², zapinka¹⁰³, berło¹⁰⁴, miecz, pas i ostrogi¹⁰⁵) czy św. Dionizego (posążek¹⁰⁶; dwa relikwiarze¹⁰⁷, kielich¹⁰⁸, rękopisy i przyrządy pisarskie: kałamarz, podręczny pojemnik na pióra¹⁰⁹, pierścień¹¹⁰, pastorał¹¹¹). Zainteresowały ich również różne naczynia – bogato zdobione np. Waza Alienory¹¹², czara Salomona¹¹³, „Kantaros Ptolemeusza” (według Wąsowskiego *szerokie jak puchar, rzeźbione przez 30 lat*)¹¹⁴, antyczna waza z porfiru i skromniejsze z chryzolit, z sardonyksu, z agatu,

⁹⁰ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 325. Cytaty z dziennika Wąsowskiego według tłumaczenia Tomasza Płóciennika, Instytut Archeologii UW.

⁹¹ SOBIESKI, *Peregrynacja*, p. 97

⁹² FÉLIBIEN, *Histoire*, pl. IV, Q; *Plaque d'argent doré sur laquelle est représenté S. Denys avec ces mots gravez: Vota mea reddam tibi Domine. Et plus bas: Jacobus Sobieski gravi morbo liberatus interpellatione S. Dionysii, testimonium hujus beneficii hic deposuit an. 1610. Cette inscription fait connoître qu'en 1610 Jacques Sobieski mit cette image au trésor un témoignage de sa reconnaissance envers S. Denys, par l'intercession duquel il avoit esté guéri d'une grande maladie*. Jest to jedyne ex-voto odnotowane przez Félibiena. Cf także *Inventaire*, nr 374; MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 474; 3, p. 15. Plakietka zaginęła w 1793 r.

⁹³ SOBIESKI, *Peregrynacja*, p. 98-99

⁹⁴ GAWARECKI, *Dziennik*, p. 62

⁹⁵ MOSKORZOWSKI, *Diariusz*, p. 258-268; WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 327-328

⁹⁶ *Aneks*, Szafa I, B

⁹⁷ *Aneks*, Szafa I, D i E

⁹⁸ *Aneks*, Szafa I, I

⁹⁹ *Aneks*, Szafa I, F

¹⁰⁰ *Aneks*, Szafa II, V

¹⁰¹ *Aneks*, Szafa I, F

¹⁰² *Aneks*, Szafa IV, C

¹⁰³ *Aneks*, Szafa IV, L

¹⁰⁴ *Aneks*, Szafa IV, P

¹⁰⁵ *Aneks*, Szafa IV, R

¹⁰⁶ *Aneks*, Szafa II, M

¹⁰⁷ *Aneks*, Szafa III A i H

¹⁰⁸ *Aneks*, Szafa III, S

¹⁰⁹ *Aneks*, Szafa III, V

¹¹⁰ *Aneks*, Szafa III, Y

¹¹¹ *Aneks*, Szafa III, Z

¹¹² *Aneks*, Szafa IV, Z

¹¹³ *Aneks*, Szafa IV, M

z onyksu, z berylu¹¹⁶. Obaj podróżnicy w swoich opisach nie pominęli przedmiotów, które wywodziły się ze starożytności, część z nich prawidłowo rozpoznając jak np. różnego rodzaju gemmy z wizerunkami cesarzy lub bóstw: *wizerunki królowej Saby*¹¹⁷, *Juliusza Cezara, Augusta*¹¹⁸, *Tyberiusza, Nerona, Marka Aureliusza, Kleopatry i liczne inne rzeźbione w szafirze, topazie, agacie, onyksie i innych drogocennych metalach*¹¹⁹, *Wizerunek Apollina czczonego przez pogan wykonany w wielkim ametyście*¹²⁰ (tak opisywał je Moskorzowski) oraz podobny opis Wąsowskiego: *rzeźby starożytnych cesarzy rzymskich, Kleopatry, Antoniusza i innych, wykonane z kamieni szlachetnych, wielkości trzech, czasem 4 lub 5 palców, szczególnie z agatu, szafirów, rubinów, topazów i kornaliny; posążek Apollina z ametystu, obiekt kultu pogan*. Opisy pozostałych rzeźb odnoszą się prawdopodobnie do kamieni zdobiących wielkie relikwiarze jak np. relikwiarz św. Benedykta, gdzie ponad 100 gemm zdobiło mitrę, kołnierz i cokół¹²¹, wśród nich m.in. gemma z sardonyksu z przedstawieniem Domicjana, z chalcedonu z przedstawieniem niezidentyfikowanego cesarza, cztery z agatu: z przedstawieniem postaci kobiecej, z przedstawieniem cesarza Karakalli, z przedstawieniem kobiety z jagnięciem oraz z przedstawieniem Ceres i Prozerpiny, kamea z przedstawieniem Konstantyna w wieńcu laurowym. Niewielka część tych kamieni znajduje się obecnie w Luwrze, większość z nich ozdobiła powstała na pocz. XIX w. „Koronę Karola Wielkiego”.

Czasami, opisy polskich podróżników są tak ogólnikowe, że trudno o jednoznaczną identyfikację z konkretnymi przedmiotami. Sformułowania typu *Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy dawnej*¹²² nie pozwalają na określenie, które konkretnie krzyże zauważył Wąsowski (I, A?; II, B?; II, H?; IV, B?; Różne, 2?; Różne, 3?). Podobnie opis relikwiarza: *Srebrny kościółek pełen relikwii*¹²³ dopuszcza kilka możliwości identyfikacji (I, C?; II, O?). Wreszcie to, co archeologa może najbardziej zainteresować czyli wzmianki o antycznych gemmach są bardzo niekonkretne i mało precyzyjne. Polscy podróżnicy w swoich refleksjach nie różnią się jednak na niekorzyść od turystów innych nacji – Włochów, jak Antonio de Beatis czy Alberto Vignati, Anglików, jak John Evelyn, Lister czy Thomas Coryat, Holendrów, jak Arnold von Buchel czy Szwajcarów, jak Thomas Platter¹²⁴. Opisy

w swej formie i zawartości nie odbiegają zbyt od siebie. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że na tle zagranicznych relacji opisy polskich podróżników – Wąsowskiego i Moskorzowskiego zadziwiają swoją skrupulatnością i precyzją. Należy zatem zakładać, że są odbiciem wysokiego poziomu wiedzy. W zależności od nastawienia i indywidualnych upodobań – dla jednych relikwie stanowiły uboczny przedmiot zainteresowania (Gawarecki, Sobieski), dla innych zaś były obiektem głównym i najważniejszym (Wąsowski, Moskorzowski). Niemniej dla wszystkich XVII-wiecznych peregrynantów – niezależnie od wiary – relikwie były bardzo ważne. Tym, co ich łączy jest fakt, że wszystkie wyznania nawiązywały do wspólnej przeszłości i tradycji, różne było tylko znaczenie przypisywane poszczególnym jej elementom. Wszyscy przywiązani byli do tradycji Męki Pańskiej, jak więc i katolik i arianin mieli nie odnosić się z szacunkiem do drzazg z krzyża, gwoździ, cierni z korony. W XVI i XVII w. zagęszczenie relikwii robiło dodatnie wrażenie, przekonywało o ich autentyczności i znaczeniu, a one same spełniały rolę nie tylko sakralną, były świadectwem odwieczności miasta, kościoła, łączyły współczesność z przeszłością chrześcijańską. Relikwie w mniejszym stopniu jednak skłaniały do czci, a budziły raczej zaciekawienie swą osobliwością, stając się jednocześnie swoistym dziełem sztuki. Przy czym to, co dziś nazywamy dziełem sztuki w oczach dawnych turystów rzadko posiadało wartość obecnie nazywaną artystyczną. Było przede wszystkim „rzadkością”, osobliwością, było nośnikiem tradycji i legendy. W miarę wzrostu mody na kolekcjonerstwo zaczęto stawiać w jednym rzędzie pamiątki po świętych i pamiątki po jednoróżcach, co widoczne jest na przykładzie Sobieskiego i Gawareckiego. Zapamiętywano rzeczy niezwykle i nie ma w tym nic dziwnego.

Typowy dla XVI i XVII stulecia respekt dla bogactwa sprawiał, że turystę-filistra (odbiorcę lub nabywcę dzieł sztuki) interesowała przede wszystkim wartość materialna przedmiotu – ile w tym złota i srebra, ile szlachetnych kamieni, ile pomnik jest wart, kto i ile za niego ofiarował i te warunki przedmioty zgromadzone w Saint-Denis spełniały. Relacje polskich podróżników dowodzą umiejętności obserwacji, a dzięki precyzji opisów stanowią obecnie cenne źródło wiedzy, będąc jeszcze jednym przyczynkiem do próby odtwarzania zawartości skarbca w Saint-Denis.

¹¹⁴ *Aneks*, Szafa IV, F

¹¹⁵ *Aneks*, Szafa IV, EE

¹¹⁶ *Aneks*, Szafa IV, CC; IV, E; III, BB; IV, N; II, L

¹¹⁷ *Aneks*, Szafa III, T

¹¹⁸ *Aneks*, Szafa IV, O

¹¹⁹ *Aneks*, Szafa IV, N

¹²⁰ *Aneks*, Szafa IV, Y

¹²¹ *Aneks*, Szafa IV, A

¹²² WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 327

¹²³ WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*, p. 327

¹²⁴ Cf. przypisy: 70-74

Aneks*

Szafa I (Fig. 3)¹²⁵**A** Krzyż Filipa Augusta

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy dawnej.

Relikwiarz został ufundowany przez Filipa Augusta jako oprawa dla relikwii drzewa z Krzyża Św. pochodzących z kaplicy cesarskiej w Konstantynopolu. Wykonany ok. 1205 r. w paryskim warsztacie złotniczym. Krzyż (80 x 50 cm) łaćniński z trójlistnym zakończeniem ramion, ozdobiony na awersie perłami, drogimi kamieniami oraz delikatną, azurową dekoracją filigranową o motywach roślinnych i zwierzęcych (ptaki, małe lwy). Rewers dekorowany był emaliowanymi plakietami z przedstawieniem Chrystusa Ukrzyżowanego, symbolami ewangelistów, aniołami, Sądem Ostatecznym. Do jego wykonania zużyto 6 kg złota. Został zniszczony w czasie Rewolucji.

Bibl.: *Inventaire*, nr 3; *Livret*: *Une grande, tres belle et precieuse Croix d'or massif, toute couverte par le devant de rubis balais, saphirs, esmeraudes, et perles Orientales. On fait voir sous le riche coison qui est au milieu, la longueur d'un pied et demy du bois de la vraye Croix. Elle fut envoyée l'an 1205 à Philippe Auguste, Roy de France, par Baudouin Empereur d'Orient, et depuis donnée à l'Eglise de S. Denys par le mesme Philippe Auguste.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 10-20; 3, p. 22-23, SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze*, p. 165.

B Relikwiarz Prawdziwego Krzyża (krucyfiks)

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Rzeźba Chrystusa ukrzyżowanego wykonana z drzewa prawdziwego krzyża Chrystusa na zamówienie Klemensa III, oprawiona w kryształ i złoto.

Relikwiarz w kształcie tabliczki ze złota, zwieńczonej elementem architektonicznym, zawieszony na łańcuszku. Pośrodku znajdowała się figurka Chrystusa na złotym krzyżu, która, według tradycji, miała być wyrzeźbiona z drzewa Krzyża Świętego przez papieża Klemensa III. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak przypuszczenie, że była darem diuka Berry z początku XV w. Relikwiarz został wywieziony ze skarbca w 1793 r. do Mennicy, obecnie zaginiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 41; *Livret*: *Un petit Crucifix enchassé en or, fort délicatement fait du bois de la vraye Croix par les propres mains du pape Clement III qui le donna audit Philippe Auguste, et sa Majesté au glorieux Martyr Saint Denys.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 133-135; 3, p. 3.

C Relikwiarz Sainte Chapelle

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Srebrny kościółek pełen relikwii [?].

Pierwotny relikwiarz, dar Joanny d'Évreux z 1343 r., zawierał w 12 kryształowych fiolkach i 3 małych relikwiarzach (w kształcie krzyża, korony, tabliczki) pamiątki z dzieciństwa i męczeństwa Jezusa Chrystusa pochodzące z Wielkiego Relikwiarza z Sainte Chapelle w Paryżu. Relikwiarz był w istocie mniejszą kopią wspomnianego relikwiarza ze świętej Kaplicy. Został sprzedany w poł. XVI w. Relikwie zostały wkrótce potem (pocz. XVII w.) umieszczone w nowym relikwiarzu, wspomnianym być może przez Wąsowskiego. W 1793-1794 r. został zniszczony wraz z relikwiami, które zawierał.

Bibl.: *Inventaire*, nr 5; *Livret*: *Une belle chasse de l'argent doré en façon de chapelle, dans laquelle se voyent de parcelles de toutes les Reliques qui sont en la Sainte Chapelle à Paris enchassés en or. Donné par Jeanne d'Evreux Reyne de France.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 29-34; 3, p. 3.

D Relikwiarz z gwoździem z Krzyża

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Gwóźdź Chrystusa w tabernakulum srebrnym, pozłacanym, w którym klęczący anioł trzyma ów gwóźdź w złotym pojemniczku.

Święty Gwóźdź był jedną z najważniejszych relikwii opactwa. Razem ze świętą Koroną został ofiarowany do Skarbca ok. poł. XI w. Pierwotnie znajdował się w wazie, w etui ze złoczonego srebra, inkrustowanego rubinami i perłami. Pod koniec

* Nazwy obiektów są zgodne z mianami nadanymi im przez Félibiena, bądź autora inwentarza z 1634 r. Lista zawiera nazwy tylko tych obiektów, których opisy znalazły się w relacjach Wąsowskiego, Moskorzowskiego, Sobieskiego i Gawareckiego.

Cytaty z relacji podróżników podawane są według tłumaczenia Tomusza Płóciennika, IA UW

¹²⁵ Brak opisów kija Guillome'a de Roquémont (K), mitr (L), Relikwiarza św. Pankracego (O), wielkiego kielicha (P)

XIV w. Karol IV ufundował nowy relikwiarz, który został zniszczony podczas wojen religijnych w XVI w. W 1642 r. został stworzony nowy relikwiarz, który opisuje WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: relikwia w etui spoczywała w rękach kłęzącego anioła, nad nim przedstawiona została postać zmartwychwstałego Chrystusa pomiędzy dwoma uskrzydłonymi aniołami, grającymi na trąbach. Całość, spoczywającą na kwadratowym podium z kości słoniowej, podtrzymywanym przez 4 brązowe figurki lwów, wieńczył stożkowy dach. Relikwiarz został wywieziony i przetopiony podczas Rewolucji.

Bibl.: *Inventaire*, nr 21, 203; *Livret: Un des Clouds dont N. S. Fut attaché en la Croix, envoyé à Charlemagne par Constantin V. Empereur de Constantinople et depuis donné à l'Eglise de Saint Denys par Charles le Chauve petit fils dudit Charlemagne. Il est enchassé dans un grand tabernacle d'argent doré, garny de pierreries. Fait faire par les religieux.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 355-365; 3, p. 103-105.

E Kapliczka Filipa Augusta

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: W relikwiarzu czy bogato zdobionym pojemniku znajdują się <relikwie> następujące: z krwi i wody, która wypłynęła na krzyżu z boku Chrystusa Pana, z jego włosów, szat, płótna, którym wytarł apostołom nogi, z korony cierniowej, z gąbki, chusty, tytułusa wiszącego na krzyżu etc. pewne części, pokryte kryształem i złotem.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Wielki schowek na relikwie, urządzony na wzór kaplicy bardzo kunsztownie. Można w nim znaleźć drogocenną krew i wodę, które wypłynęły z boku naszego Zbawiciela, gdy wisiał na krzyżu, a także pozostałości z <jego> włosów i szat, z tkaniny, która wytarł stopy swoich apostołów podczas wieczerzy, z korony cierniowej, z gąbki, z chusty, z tytułusa umieszczonego na prawdziwym krzyżu (...) Wszystkie te relikwie zamknięte są w kryształowych puszkach oprawionych w złoto i przywiązane do złotych łańcuchów, wstążek i księżeczek <?>.

Oratorium ze złota miało kształt szkatuły podzielonej na małe pojemniki przykryte kryształowymi płytkami, w których znajdowały się najrozmaitsze relikwie (dar króla Filipa Augusta), które nadały mu miano „tablicy wszystkich świętych”. Ozdobiony był emalią i kamieniami szlachetnymi: granatami szafirami. Datowany na koniec XII lub początek XIII w., w 1793 r. relikwiarz został przewieziony do Mennicy i tam przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 14; *Livret: Le Reliquaire du mesme Roy [Philippe Auguste], tout parsemé de pierreries, enchassées en or: on y fait voir sous un cristal une petite phiole, dans laquelle il y a du sang et de l'eau qui coulerent du costé de nostre Seigneur quand il fut percé de la lance. Il y a de plus de lait et de la robe de nostre Dame; un doigt de l'Apostre S. Thomas; un autre doigt de S. Medard; de la myrrhe que les Roys offrirent à N. S. Et vingt huit autres sortes de différentes reliques.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 55-60; 3, p. 4.

F Relikwiarz – postać Św. Dziewicy, Relikwiarz Św. Jana

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Rzeźba świętej dziewicy srebrna, pozłacana, zawiera oprawione w złoto włosy tejże św. Dziewicy Matki

Dar Joanny d'Evreux. Relikwiarz Marii Panny przedstawia figurę Marii z Dzieciątkiem na wysokim prostokątnym cokole, wspartym na figurach lwów, przypominającym swym kształtem relikwiarze skrzyniowe. Boczne ściany emalowanego cokołu podzielone były na 14 prostokątnych pól, zdobionych przedstawieniem scen z dzieciństwa i męczeństwa Jezusa Chrystusa. W prawej ręce Maria trzyma kryształowy kwiat lilii, oprawiony w złoto i ozdobiony perłami, granatami i rubinami, stanowiący właściwą oprawę relikwii mleka, szat i włosów świętej. W lewej ręce Dziewica trzyma półnagie dzieciątko. Podczas Rewolucji relikwiarz został zdeponowany do Muzeum w Luwrze, gdzie znajduje się do dziś (MR 342).

Bibl.: *Inventaire*, nr 8; *Livret: Une grande image de nostre Dame d'argent doré, tenant de la main droite une fleur de lys d'or, dans laquelle il y a de ses cheveux et de ses habits, donnée par Jeanne d'Évreux Reyne de France.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 42-45; *Le trésor*, nr kat. 51, p. 246-254; SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze*, p. 193-194.

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Rzeźba św. Jana Ewangelisty, który w ręku trzyma kryształ oprawiony w złoto, zawierający jego ząb.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Wielki złoty wizerunek św. Jana Ewangelisty ozdobiony różnymi klejnotami. Trzyma on w ręku kryształ oprawiony w złoto, w którym znajduje się jeden z jego zębów.

Dawny relikwiarz (dar Joanny d'Evreux), przedstawiający postać św. Jana, został zniszczony w 1590 r. Posążek oglądany przez podróżników został wykonany na pocz. XVII w. z pozłacanego srebra. Św. Jan trzymał w ręku relikwiarz z XIV w. (tj. kryształ zawierający ząb). Został wykonany na podobieństwo postaci Dziewicy darowanej przez Joannę d'Evreux (cf. supra) i ustawiony na miedzianej, polichromowanej bazie w kształcie sześcianu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 7; *Livret: Une grande image de S. Jean l'Evangeliste, d'argent doré, tenant d'une main un tuyau de cristal enchassé en or, dans lequel on void une dent dudit S. Apostre. Fait faire et mise au Thresor par les Religieux de Saint Denys.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 39-41; *Le trésor*, nr kat. 51, p. 251-254.

G Relikwiarz św. Symeona

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Ramię św. Symeona starca, na którym nosił Chrystusa – dziecię, oprawione w złoto i cenne kamienie.*

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Ramię św. Symeona, który trzymał naszego Zbawiciela w świątyni, oprawione w złoto i drogocenne kamienie.*

Złoty relikwiarz w kształcie ramienia zdobiony był licznymi gemmami. We wnętrzu dłoni znajdowała się mała figurka św. Symeona lub może Chrystusa Dziecka, które św. Symeon trzymał w ramionach – wobec braku dokładnych opisów trudno o jednoznaczną interpretację. Tradycja przypisuje ten dar Karolowi Łysemu. Już w XVIII w. był w bardzo złym stanie. W 1794 r. został wywieziony i przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 207; *Livret: L'os d'un bras du bon vieillard Saint Simeon, qui receut N. S. au Temple. Son Reliquaire est tout d'or, et enrichy de pierreries. Fait et mise au Thresor par les Religieux.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 372-375; 3, p. 4-5.

H Relikwiarz św. Hipolita

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Relikwie św. Hipolita oprawione w pozłacane srebro.*

Relikwie zostały przywiezione z Rzymu w VIII w., choć w relikwiarzu, przedstawiającym świętego wleczonego za włosy przez konie, zostały umieszczone dopiero na początku XVI w. Został przetopiony w 1793 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 313, 315; *Livret: Un Reliquaire d'argent doré, representant le martyr de S. Hypolite, dont il y a un ossement. Fait et mis au Thresor par les religieux.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 436-439; 3 p. 5.

I Relikwiarz św. Dziewicy Panny

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: inna podobna trzyma w ręku oprawioną w kryształ pieluszkę, w która owinęła narodzonego Chrystusa.*

Dar opata Guy de Monceau w XIV w (razem z relikwiarzami w kształcie posążków św. Mikołaja i św. Katarzyny). Relikwiarz wraz z pozostałymi został przetopiony w r. 1793-1794.

Bibl.: *Inventaire*, nr 9; *Livret: Une image de la sainte Vierge d'argent doré, qui tient d'une main un petit reliquaire dans lequel se void un morceau de drappelets dont elle enveloppa N.S. en la creche de Bethleem, donné par Guy de Monceaux, Abbé de Saint Denys.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 45-47; 3, p. 5.

N Korony, berło i Ręka Sprawiedliwości Henryka IV

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Dwie korony Henryka IV, berło i manus iustitiae.*

Jedna z koron (ze złota, emaliowana) miała 12 ramion zbiegających się na szczycie i zwieńczonych kwiatem lilii o pięciu płatkach. Druga korona (srebrna) była otwarta. Ręka sprawiedliwości była zrobiona z białego srebra (ok. 84 cm), berło (o podobnej długości) było ze złoczonego srebra, zwieńczone kwiatem lilii o pięciu płatkach. Regalia zostały przetopione podczas Rewolucji.

Bibl.: *Inventaire*, nr 329-330; *Livret: Les deux Couronnes que Henry IV fit faire pour son Sacre, dont l'une est d'argent doré, et l'autre d'argent émaillé.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 452-454; 3, 113, 114.

Q Relikwiarz św. Placyda

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Relikwie św. Placyda w czystym srebrze.*

Relikwiarz, powstały po 1642 r., składał się w istocie z kilku części: dwa anioły (niegdyś towarzyszyły posążkowi Dziewicy z Dzieciątkiem – szafa 2, Z) trzymały w rękach owalny kryształ (pochodzący z grobu Świętych Ciał, zniszczonego na pocz. XVII w.), zwieńczony krzyżem dekorowanym emalią i ametystami. Relikwiarz został zdeponowany w Museum w 1793 r., w 1802 mocy rozkazu ministra spraw wewnętrznych został oddany biskupowi Rouen, a relikwie św. Placyda i św. Flawii zostały zastąpione przez relikwie św. Rzymianina. Obecnie znajduje się w skarbcu katedry w Rouen.

Bibl.: *Inventaire*, nr 10-11; *Livret: Un beau Reliquaire, dans lequel se conservent sous un cristal de roche quelques ossements de S. Placide, disciple de S. Benoist, et de sa soeur sainte Flavie Dame Romaine, qui furent martyrisés ensemble y a plus d'onze cens ans. Fait faire et mis au Thresor par les Religieux.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 47-52, 3; 30-32; *Le trésor*, nr kat. 45-46.

R Stągiew z Kany Galilejskiej

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Częstka stągwi z Kany galilejskiej, w której Chrystus przemienił wodę w wino, inna od tych które widzieliśmy w Magdeburgu i Dylindze.*

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Częstka naczynia, w którym nasz Zbawiciel przemienił wodę w wino na weselu w Kanie Galilejskiej.*

Tzw. Stągiew z Kany Galilejskiej, była w istocie niewielką częścią (21 cm wys.) dużej alabastrowej wazy o dwóch imadłach, pochodzącej z Egiptu (?). Do skarbcza została włączona w XVI w. Podczas Rewolucji (1794) została przewieziona do Cabinet des Antiques. Zaginęła podczas I wojny światowej.

Bibl.: *Inventaire*, nr 357; *Livret: Une des cruches dans lesquels N.S. changea l'eau en vin aux nocces de Cana en Galilée*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 470-471; *Le trésor*, nr kat. 70, p. 313.

S Relikwiarz św. Eustachego

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Ramię św. Eustachego oprawione w pozłacane srebro*.

Relikwiarz w kształcie ramienia ze złoczonego srebra, zdobiony przez gemmy, w 1793 r. został wysłany do Mennicy i tam przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 228; *Livret: L'ossement d'un bras du grand Capitaine et Martyr Saint Eustache, enchassé en argent doré, enrichi de pierreries. Fait et mis au Thresor par les Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 395-397; 3, p. 6.

Szafa II (Fig. 4)¹²⁶

A Relikwiarz św. Hilarego

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Rzeźba (imago) św. Hilarego, biskupa Poitiers zawierająca jego ramię*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Wizerunek św. Hilarego biskupa Poitiers, w półpostaci, zawierający w sobie wielki kryształ, w którym przechowywane jest jego drugie ramię. Wizerunek ten wykonany jest z pozłacanego srebra, tak jak i mitra i ...<?> Mieni się tysiącem kolorów drogocennych klejnotów różnego rodzaju*.

Relikwiarz został wykonany na pocz. XVII w. na wzór relikwiarza św. Benedykta: taka sama jest m.in. poza, a na podobieństwo wielkiej agatowej kamei Domicjana, która zdołała kołnierz św. Benedykta, została wykorzystana kamea z Augustem w wieńcu z liści dębowych, pochodząca z grobu Ciał Świątych. Obecnie kamea znajduje się w Cabinet des Médailles Biblioteki Narodowej. Jest po nim jedyną pozostałością, relikwiarz bowiem został w r. 1793 wywieziony, a w 1794 – przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 328; *Livret: Une grande Image representant à demy-corps S. Hylaire Evesque de Poitiers, et Docteur de l'Eglise, dont la Mitre et l'Ofray d'autour le cou sont tous couverts de pierres tres-precieuses, et perles Orientales enchassées en or, le chef dudit S. est en celuy de l'Image, et l'ossement d'un de ses bras dans un cristal, qui la mesme Image tient entre ses mains. Cet ouvrage vient de l'Abbaye et des Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 445-452; 3, p. 6-7, kamea – *Le trésor*, nr kat. 61, p. 282-284.

B Krzyż Św. Laurentego

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy dawnej*.

Złoty relikwiarz pochodził z XIII/XIV w. Miał kształt łacińskiego krzyża, o ramionach zakończonych w kształcie kwiatu lili o trzech płatkach. Zdobiony emalią, kamieniami szlachetnymi (szafiry, granaty) i perłami. Został przetopiony w 1793 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 16; *Livret: Une grande Croix toute d'or et de pierreries, nommé la Croix de saint Laurent, à cause que dans icelle il y a une verge de fer du gril sur lequel ce saint Martyre fut rosty; c'est un present de Charles le Chauve*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 62-67; 3, p. 33-34.

C Relikwiarz św. Małgorzaty

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Włosy św. Małgorzaty*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Włosy św. Małgorzaty zamknięte w kryształ oprawionym w srebro*.

Relikwiarz z kryształu ze złotą oprawą został zniszczony w 1793 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 344; *Livret: Un petit reliquaire en cristal enchassé d'argent, dans lequel il y a des cheveux de sainte Marguerite. Fait par les Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 463-464; 3, p. 7.

D Relikwiarz św. Barłomieja

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Ząb [!] św. Barłommieja Apostoła w kryształ kosztownie przystrojonym*.

¹²⁶ Brak opisu Relikwiarza św. Léger (F), Relikwiarza-posążku św. Mikołaja (G), naczyń z pozłacanego srebra (I, P), pojemnika na odzieniu Anny Austriaczki (K), Relikwiarza-statuetki św.

Katarzyny (N), Berła Dagoberta (Q), złotego orła (R), korony Anny Austriaczki (Y). Część z tych przedmiotów do skarbcza została włączona dopiero w 2 poł. XVII w. (F, I, P, Y).

MOSKORZOWSKI, *Diarius*. Czwarta, podobnie wykonana z połączanego srebra, zawiera palec św. Bartłomieja zamknięty w kryształ, który podtrzymują trzy srebrne posągi.

Relikwiarz św. Bartłomieja, ofiarowany przez Filipa Augusta, między 1634 a 1655 r. zwiędził relikwiarz św. Magdaleny, przedstawiający świętą na cokole, na którym klęczały dwie królewskie postacie. Relikwia – podbródek św. Magdaleny zniknęła tuż przed 1534 r., a na jej miejsce wstawiono złotą monstrancję i kryształ z palcem św. Bartłomieja.

Bibl.: *Inventaire*, nr 35 i 24, *Livret*. *Un reliquaire d'argent doré, au haut duquel se voit un doigt en chair et en os de l'Apostre Saint Barthelemy, enchassé dans un cristal garni d'or*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 106-110; 3, p. 7.

E Relikwiarz Jana Chrzciciela

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Srebrny kościółek pełen relikwii [?].

MOSKORZOWSKI, *Diarius*. Trzecia [szkatułka], wykonana z tego samego metalu zawiera kości i włosy Jana Chrzciciela.

Relikwiarz, w kształcie małej kaplicy, według tradycji miał zostać ofiarowany przez Dagoberta. W rzeczywistości powstał dopiero na początku XIV w. Zniszczony podczas Rewolucji.

Bibl.: *Inventaire*, nr 22, *Livret*. *Un fort beau reliquaire d'argent doré, dans lequel paroist sous un cristal, l'os d'une espaule de S. Iean Baptiste enuoyé par l'Empereur Heracle à Dagobert, Fondateur de l'Abbaye en Eglise de S. Denys, enchassé par les Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 101-103; 3, p. 7-8.

H Krzyż Hieronima

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy dawnej.

Srebrny, emaliowany krzyż, zawierający relikwie Św. Krzyża, został ofiarowany do skarbcza przez opata Hieronima w 1560 r. W r. 1793 został prawdopodobnie przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 337; *Livret*. *Une Croix d'argent doré ornée d'esmaux, dans laquelle y a du bois de la vraye Croix: elle vient des Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 459-46; 3, p. 8.

L Flakony na oliwę

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Dwa naczynia z berylu ozdobione różnymi kamieniami.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*. Dwa naczynia z berylu, ozdobione różnymi klejnotami.

Jedno z naczyń było flakonem z berylu w złotej oprawie inkrustowanej granatami. Drugie – w oprawie ze złoczonego srebra, był kryształowym flakonem (sztuka fatymidzka, X w.) zdobione płaskorzeźbionymi liśćmi. W XVII i XVIII w. naczynia uważane były za ampułki Sugeriusza, używane przez niego do codziennej posługi w kościele. Jedno z nich straciło pokrywkę pod koniec XVI w., w drugim pokrywka się zbiła w 1793 r. W grudniu 1793 r. zostały złożone w Muzeum w Luwrze, sprzedane w 1798 r., obecnie zaginione.

Bibl.: *Inventaire*, nr 64-65; *Livret*. *Deux petits vases fort précieux appelez Burettes de Suger, parce qu'ils luy furent donnez par Louys VII. Dit le Jeune; l'un est de cristal de roche et l'autre de Beril, taillé en pointe de diamant*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 159-161; 3, p. 53; *Le trésor*, nr kat. 30, p. 182.

M Relikwiarz w kształcie posążka św. Dionizego

MOSKORZOWSKI, *Diarius*. Wizerunek srebrny, połączany tegoż św. Dionizego i laska braterska <?>.

Posążek powstały w poł. XIV w., do skarbcza został ofiarowany przez Małgorzatę, księżną Flandrii. Zniszczony został podczas Rewolucji.

Bibl.: *Inventaire*, nr 23, *Livret*. *Une image de S. Denys l'Aeropagyte d'argent doré, au bas de laquelle y a de ses Reliques. L'Abbé et les Religieux l'ont afit faire et mise au Thresor*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 104-106; 3, 8-9.

O Relikwiarz w kształcie kościoła

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Srebrny kościółek pełen relikwii [?].

MOSKORZOWSKI, *Diarius*. Srebrny kościół wykonany starannie na kształt paryskiej katedry Świętej Dziewicy, pełen różnych relikwii.

Reliwiarz w kształcie kościoła miał zostać ofiarowany przez Jana III z Viliers, w poł. XV w. Utożsamianie go z kościołem Notre-Dame jest niczym nie uzasadnione. Został przetopiony w 1794 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 213; *Livret*. *Une belle Chasse d'argent faite sur le modele de l'Eglise de Notre-Dame de Paris, toutes plaine de saintes Reliques, et entre'autres y en a de sept Apostres. C'est un Voeu de Louys onziesme Roy de France à l'Eglise de Saint Denys*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 377-378; 3, p. 9.

S Relikwiarz-szkatułka z kośćmi proroka Izajasza

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Pewna srebrna szkatułka zawierająca kości proroka Izajasza.

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Relikwie licznych świętych oprawione w różne piękne relikwiarze, wśród nich <relikwie> proroka Izajasza.

Dar opata Jana z Burgundii w 1431 r. Relikwiarz został wywieziony podczas Rewolucji, obecnie zaginiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 25; *Livret*: *Un reliquaire d'argent doré quarré, fait en façon de coffre, dans lequel se voyent quelques ossements du Prophete Isaie [...] Fait faire et mis au Tresor par les Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 110-112; 3, p. 10.

T Relikwiarz-szkatułka z kośćmi św. Panteleona

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Podobna do niej (szkatułka) zawierająca kości św. Panteleona.

Cf. *supra*

Bibl.: *Inventaire*, nr 25; *Livret*: *Un autre Reliquaire des memes matiere et façon que le precedent, où il y a un os du Bien-Heureux Martyr Saint Pantaleon. Fait par les Religieux*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 110-112; 3, p. 10.

V Srebrny relikwiarz

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Trąd trędowatego, którego Chrystus Pan uzdrowił w czasie obrzędu poświęcenia tego kościoła; gdy Chrystus świecił swą ręką w sposób widzialny, ów odrzucił trąd jakby łuskę, oprawiony jest w kryształ i srebro.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Trąd trędowatego, którego uzdrowił nasz Zbawiciel podczas obrzędu poświęcenia kościoła św. Dionizego, zamknięty w kryształach przymocowanym do srebrnej tabliczki.

Relikwiarz, według legendy, miał zawierać skórę z twarzy trędowatego, który w przeddzień oficjalnego poświęcenia opactwa (za czasów Dagoberta) schronił się w kościele. Nazajutrz został znaleziony uzdrowiony. Opowiedział wówczas, że widział Jezusa Chrystusa, uczestniczącego w obrzędzie poświęcenia, który następnie go uzdrowił. „Relikwia” została zachowana dla upamiętnienia cudu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 204; *Livret*: *La lepre que N. S. Osta de dessus le visage du lepreux qu'il guerit en preuve de la miraculeuse Dedicace faite par luy-mesme de l'Eglise de Saint Denys, ladite lepre est sous un cristal enchassé d'argent*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 366-367; 3, p. 10.

X Korony Ludwika XIII

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Dwie korony Ludwika Prawego.

Podobne do koron ojca Ludwika XIII, Henryka IV – cf. Szafa 1, N.

Bibl.: *Inventaire*, nr 331-332; *Livret*: *Les deux couronnes de Louys XIII dont l'une est d'or, et l'autre d'argent, elles ont servy à son Sacre*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 454-457.

Z Św. Maria Dziewica z Dzieciątkiem

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: [...] są też inne wspaniałe rzeźby świętej Dziewicy z kości słońskiej.

Posążek z kości słońskiej (wys. 34,8 cm) został wykonany w końcu XIII w. Początkowo postać Dziewicy znajdowała się otoczona grupą trzech aniołów, z których dwa ozdobiły później (po 1634 r.) relikwiarz św. Placyda (cf. Szafa 1, Q). Postać stoi na półokrągłym cokole, a na głowie nosi złotą koronę ozdobioną szafirami, rubinami i perłami. Wywieziona ze skarbcza została podczas Rewolucji, obecnie znajduje się w Cincinnati, w Taft Museum.

Bibl.: *Inventaire*, nr 10; *Livret*: *Une image de N. Dame qui est d'yvoire, couronné d'or, enrichie de pierres précieuses, et excellemment bien faite*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 47-52; 3, p. 10; *Le trésor*, nr kat. 45

Szafa III (Fig. 5)¹²⁷**A** Relikwiarz św. Dionizego

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Pozłacana głowa w mirtze, ozdobiona wschodnimi klejnotami, rubinami, szafirami, szmaragdami, ametystami i topazami, w której znajduje się głowa św. Dionizego i mniejsze jego relikwie.

¹²⁷ Brakuje opisów Relikwiarza z odzieniem św. Ludwika (D), srebrnego ex-vota (E), małej ikony z lapis-lazuli (F), tzw. Zapinki św. Ludwika (G), Zapinki (I), Patery (L), tzw. Miecza

św. Ludwika (M), tzw. Pierścienia św. Ludwika (O), Korony Ludwika XIV (Q), Korony królowej Marii Teresy Austriaczki (R).

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Można zobaczyć <też> wielką głowę w złotej dwurożnej mitrze, pokrytą drogocennymi szafirami, szmaragdami, ametystem, topazem i niezliczonymi wschodnimi perłami. Zawiera ona głowę św. Dionizego, wspieraną przez dwa wielkie anioły. Za ich plecami znajduje się trzeci, znacznie mniejszy, który podtrzymuje relikwie tegoż św. Dionizego, hojnie ozdobione klejnotami.

Pod koniec XIII w., opat Mattiue de Vendôme nakazał stworzenie relikwiarza dla umieszczenia w nim t.zw. czaszki św. Dionizego, wyjętej w XII w. z grobu Świętych Ciał. Złota głowa w mitrze była podtrzymywana przez dwa anioły ze złoczonego srebra (skradzione na pocz. XVI w. i zrekonstruowane na pocz. XVII w.). Pod głową znajdował się trzeci anioł klęczący jednym kolanem na ziemi, trzymał w rękach relikwiarz ze złota. Całość spoczywała na prostokątnym cokole z miedzi (dawny, ze złoczonego srebra, został zniszczony w przed 1581 r.), podtrzymywany przez 6 lwów. Mitra była wysadzana kamieniami szlachetnymi i perłami. Podczas Rewolucji relikwiarz został wysłany do Mennicy i tam przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 214; *Livret*: *Un chef d'or du grand S. Denys Areopagyte Apostre de France et Patron du lieu, dont la Mitre aussi d'or est toute couverte de tres-fines pierres precieuses et perles d'Orient: le tout porté par deux grands Anges d'argent d'oré. Ce tres-precieux ouvrage a esté fait faire par Mathieu de Vandosme Abbé Regulier de S. Denys*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 379-388; 3, p. 108-110.

B Relikwiarz św. Tomasza

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Prawa ręka św. Tomasza Apostoła oprawiona w krystal i różne cenne klejnoty, podtrzymywana przez dwa anioły.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Skrytka na relikwie wsparta na 4 lwach wykonanych ze srebra pozłacanego, umieszczonych w srebrnej, pozłacanej skrzynce. Dwa złote anioły podtrzymują w niej złoty kryształ, w którym przechowuje się prawicę św. Tomasza Apostoła. Kryształ ten ozdobiony jest złotem, drogocennymi szafirami, szmaragdami, diamentami i perłami o wiele większymi od innych, które w nieskończonej liczbie można tam zobaczyć.

Ofiarowany przez diuka Berry w 1410 r. relikwiarz zawierał rękę i kciuk ze złotym pierścieniem ozdobionym gemmami. Całość znajdowała się w cylindrze z kryształu górskiego, zamkniętym z obydwu stron przez złote plakietki ozdobione kamieniami szlachetnymi. Kryształ był podtrzymywany z dwóch stron przez figury aniołów, a w części centralnej – przez element architektoniczny z figurami św. Tomasza, św. Jana Chrzciciela i św. Marię Dziewicę. W 1634 r. pozostała tylko figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Całość spoczywała na bazie ze złoczonego srebra, podtrzymywanego przez figury czterech lwów. Relikwiarz został przetopiony w 1793 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 6; *Livret*: *La main droite de l'Apostre S. Thomas, en chair et en os, tres richement enchassée en or, semé de diamans, rubis, émeraudes et perle Orientales: envoyée à S. Denys par Jean Duc de Berry, en reconnaissance de quelques Reliques de S. Hylaire, que l'abbé et les Religieux luy avoient données pour mettre en une Église qu'il avoit fait bastir sous le nom du mesme saint*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 34-36; 3, 10-119.

C Relikwiarz ze szczęką św. Ludwika, króla Francji

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Szczęka św. Ludwika Króla w pozłacanym srebrze ozdobionym kamieniami.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Inna także skrytka na relikwie srebrna, pozłacana, w której znajduje się szczęka św. Ludwika, niegdys króla Francji, umieszczona w ogromnym kryształ, podpieranym przez dwa srebrne, pozłacane i ozdobione klejnotami posągi.

Relikwia znajdowała się w półokrągłym pojemniku z kryształu górskiego. Była podtrzymywana przez figury królów (Filipa IV i Filipa III ?) z koronami ozdobionymi kamieniami szlachetnymi. Znajdowała się na bazie podpartej przez siedem lwów, z których dwa na pocz. XVII w. zostały zniszczone. Relikwiarz w skarbcu znalazł się na początku XIV w., podczas Rewolucji został przetopiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 19; *Livret*: *Le menton de Saint Louys Roy de France, dans un Reliquaire d'argent doré, supporté par Son fils Philippe III et son petit fils Philippe IV dit le Bel dont les Couronnes sont d'or et enrichies de pierreries*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 69-73; 3, p. 11.

H Relikwiarz św. Dionizego

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Relikwie tegoż św. Dionizego, hojnie ozdobione klejnotami.

Relikwiarz w kształcie ręki ze złoczonego srebra wysadzanej szmaragdami, szafirami i kamieniami kornalinu, z kryształem w pięci z „palcem św. Dionizego”. Powstał na pocz. XVI w. Wywieziony podczas Rewolucji, obecnie zaginiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 37; *Livret*: *Un petit Reliquaire fait en façon de main, d'argent doré, dans lequel il y a un os de saint Denys Areopagyte. Cette pièce estoit de l'oratoire de saint Louys*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 3, p. 12.

N Fiolka z onyksu

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Jedno [naczynie] z onyksu.

MOSKORZOWSKI, *Diarius. [Naczynie z] onyksu.*

Niewielka, antyczna (I w.) fiolka (ok. 10 cm.) z sardonyksu (z racji ciemnego koloru pomyłonego z onyksem), w XIV w. została wzbogacona o złotą oprawę. Zdeponowana w Muzeum w Luwrze w 1793 r, w 1798 została sprzedana.

Bibl.: *Inventaire*, nr 70; *Livret. Une riche phiole d'onix, garnie d'argent doré.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 175-177; *Le trésor*, nr kat. 50, p. 244.

K Ręka Sprawiedliwości św. Ludwika

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio. Tegoż [Ludwika] manus iustitiae, berło.*

Srebrna Ręka Sprawiedliwości wraz z berłem (*Inventaire*, nr 88) uznawana była za własność świętego Ludwika, choć ta atrybucja pojawiła się dopiero w końcu XVI w. Berło zniknęło przed 1567 r., „ręka” została odrestaurowana z okazji uroczystości namaszczenia Ludwika XVI, a w 1794 została przetopiona.

Bibl.: *Inventaire*, nr 89; *Livret. La main de justice du mesme Roy Saint Louys est d'argent dorée.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 197-199, 3, 12.

P Korona św. Ludwika, króla Francji

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio. Także złota korona św. Ludwika Króla, pośród <jej> klejnotów jeden szczególnie cenny rubin, wagi 300 £, pod którym znajduje się jeden ciern z korony Zbawiciela.*

MOSKORZOWSKI, *Diarius. Korona św. Ludwika króla ze złota, pokryta drogocennymi klejnotami, wewnątrz wysadzana wspaniałymi szafirami, ważąca 300 funtów kwadratowych <?>. Nad nią umieszczony jest ciern z cierniowej korony naszego Zbawiciela.*

Święta korona, wykonana ok. poł. XIII w., ozdobiona była wieloma szlachetnymi kamieniami: na obręczy znajdowały się cztery granaty, cztery szafiry i para szmaragdów, na liściach każdego z czterech kwiatów lilli – dwa granaty, szmaragd oraz topaz otaczały centralny szafir, za wyjątkiem kwiatu głównego, gdzie znajdował się duży, prostokątny, nieoszlifowany szmaragd. Relikwia św. Ciernia, która nadała koronie miano „świętej” była umieszczona wewnątrz oszlifowanego na półokrągło granatu syryjskiego, tzw. hyacyncu Anny z Kijowa, który Ludwik VI przekazał Sugeriuszowi, „by został umieszczony na koronie cierniowej Naszego Pana”. Nazwa Korona św. Ludwika, została nadana później, z racji obecności św. Ciernia, chociaż św. Ludwik nie był darczyńcą żadnego z cierni zachowanych w opactwie. Korona została wywieziona i przetopiona w kwietniu 1794 r., kamienie natomiast zostały z niej wyjęte (wśród nich wzmiankowany był wielki granat syryjski Anny z Kijowa, który miał ważyć ponad 260 karatów), obecnie są zaginione.

Bibl.: *Inventaire*, nr 205; *Livret. La couronne du mesme saint [Louis], toute d'or, et de tres riches pierreries, entr'autres d'un rubis balays et d'un saphir de grandeurs extraordinaires, et de prix inestimables; Félibien: [...] Dans ce rubis est enchassé une épine de la Couronne de Notre-Seigneur.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 367-372; 3, 106-108; *Le trésor*, nr kat. 48, p. 239-241.

R Kielich Sugeriusza

MOSKORZOWSKI, *Diarius. Wielki kubek z chryzolitru, oprawiony w złoto, ciężki od klejnotów i kamieni.*

SOBIESKI, *Peregrynacja: vasa aurea.*

Sardonyksowa waza (Aleksandria, II w. p.n.e.) została oprawiona w X/XI w. i następnie umieszczona w skarbcu. Oprawa wykonana była ze złoczonego srebra, zdobiona filigranem, repusowana, grawerowana. Wylew, dwa imadła, nóżka i stopka (dekorowana 5 medalionami z biustami, z których pozostał tylko jeden z przedstawieniem Chrystusa Pantokratora) inkrustowane były licznymi kamieniami szlachetnymi i perłami. W 1791 r. kielich został przewieziony do Cabinet des Antiques, skradziony w 1804 r., w 1942 znalazł się w National Gallery w Waszyngtonie (Widener coll., C-I).

Bibl.: *Inventaire*, nr 71; *Livret. Un calice de façon fort ancienne, dont la coupe est d'une agathe d'Orient, tres-belle et bien taillée. Ladite coupe est garnie par haut et par bas d'argent doré, et enrichie de plusieurs autres pierreries.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 177-181; 3, p. 57-59 (omyłkowo pod literą S); *Le trésor*, nr kat. 28, p. 173-176.

S Kielich św. Dionizego

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio. Tegoż świętego [św. Dionizego] kielich, ampułki.* (cf. także Szafa 2, L).

MOSKORZOWSKI, *Diarius. Kielich św. Dionizego i patera przeznaczona do mszy, wykonana z drogocennego kryształu i oprawiana w poślacane srebro.*

Do wykonania kielicha została użyta kryształowa butelka fatymidzka (X-XI w.), dekorowana motywami floralnymi. Pozbawioną szyjki, stopki i dna, w XI w. oprawiono w złoczone srebro wysadzane kamieniami, tworząc w ten sposób kielich. Wywieziony w 1791 r. do Musée des Antiques, został sprzedany w 1798 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 62; *Livret. Le Calice et les Burettes dont le mesme S. Denys se servoit au S. Sacrifice de la Messe y a environ quinze ans cinquante ans, le tout de cristal de roche enchassé en argent, et le Calice enrichy de pierres precieuses.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 155-158; 3, p. 51-52; *Le trésor*, nr kat. 25, p. 160-162.

T Zapinka „królowej Saby”

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: [Wizerunek] *królowej Saby*.

Antyczna kamea z przedstawieniem kobiety z nakrytą głową i z koroną, została w XII w. oprawiona w bogatą filigranową oprawę ze złożonych listów, inkrustowaną szmaragdami, granatami szafirami. W grudniu 1793 r. została zdeponowana w Muzeum w Luwrze, a w 1798 r. sprzedana.

Bibl.: *Inventaire*, nr 43; *Livret*: *Un beau Camahieu d'agate blanche, sur lequel se void l'effigie de la Reyne de Saba, qui vint voir Salomon en Jerusalem*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 137-139; 3, 47-48 (omyłkowo pod literą U); *Le trésor*, nr kat. 36, p. 212.

V Rękopis św. Dionizego

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *Naczynie pisarskie (kałamarz), pisma i inne podobne*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: *Jego przyrządy pisarskie i rękopisy*.

Na przyrządy pisarskie św. Dionizego składały się – podręczny pojemnik na pióra oraz kałamarz przyczepiony do pojemnika. Obydwa przedmioty, z drewna i skóry, były ozdobione elementami metalowymi (z srebra i miedzi), ozdobionymi wicią roślinną. Uznawany za dzieło greckie, był w istocie wytworem sztuki bizantyjskiej XII-ego wieku. W styczniu 1794 r. został zdeponowany w Cabinet des Antiques. Zaginiony – dziś znany jest jedynie z opisów i ryciny umieszczonej w dziele Montfaucona *Paleographia graeca* (Paris 1708).

Bibl.: *Inventaire*, nr 52; *Livret*: *Son escriptoire, quaise et cornet faits à la Grecque*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 145-147; 3, p. 49; *Le trésor*, nr kat. 40, p. 221-222;

Manuskrypt zawierający grecki tekst, którego tłumaczenie przypisuje się św. Dionizemu Aeropagicie, został ofiarowany opactwu w 1408 r. Na pocz. XVII w. manuskrypt został obłożony w dyptych z kości słoniowej (*Inventaire*, nr 99) w oprawie ze złota wysadzanego kamieniami szlachetnymi, z przedstawieniem scen z życia Chrystusa. Manuskrypt wraz z oprawą został zdeponowany w Muzeum w Luwrze w 1794 r., gdzie znajduje się do dziś (MR 416).

Bibl.: *Inventaire*, nr 154, 349; *Livret*: *Un livre de veslin couvert d'ivoire et bordé d'argent et de pierreries, contenant les Oeuvres du mesme S. Denys [...]*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 258-259; 3, p. 115-116, *Le trésor*, nr kat. 60, p. 276-281.

Y Pierścień św. Dionizego

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *Pierścien biskupi* [św. Dionizego].

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: *Jego* [św. Dionizego] *pierścień biskupi*.

Złoty pierścień (pocz. XIII w.) z szeroką owalną oprawą. W środku znajduje się duży szafir, wokół którego rozchodzą się w potrójnym okręgu kolejne rzędy kamieni i pereł, przy czym największe kamienie i perły znajdują się na zewnętrznym okręgu. Płytką zdobiona jest granulacją i filigranem. Pierścień został zdeponowany w Muzeum w Luwrze w 1794 r., a później został użyty do dekoracji powstałej w 1804 r. Ręki Sprawiedliwości na uroczystość koronacji Napoleona I.

Bibl.: *Inventaire*, nr 56; *Livret*: *Son Anneau (de St Denis) Pontifical d'or, ayant au milieu un beau saphir entouré de plusieurs autres pierreries*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, 152-153; 3, p. 49-50; *Le trésor*, nr kat. 37, 213-215.

Z Zwieńczenie pastorału św. Dionizego

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *Kij podróżny (pastorał?)*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: *Jego pastorał (pedum) pokryty złotem. Jego pastorał (uncus pastoralis). Laska, z którą podróżował*.

Wygięty w łuk, zakończony kwiatem lilii, drewniany kij pokryty był złotymi listkami, emalią i inkrustowany kamieniami szlachetnymi. Choć tradycyjnie przypisywany był św. Dionizemu, w rzeczywistości został wykonany w 2 poł. XIII w. W skarbcu pozostał do Rewolucji, potem zaginął.

Bibl.: *Inventaire*, nr 53; *Livret*: *Le haut bout de la Crosse du mesme Saint qui n'estoit que de bois, on la depuis fait couvrir d'or et pierreries*; *Inventaire*, nr 202, 336; *Livret*: *Le Baston dont il s'appuyoit en ses voyages; il est de bois, mais depuis on la couvert d'argent, et orné le haut de cristaux, et d'autres pierreries*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 147-149, 354-355; 3, p. 13-14.

Szafa IV (Fig. 6)¹²⁸**A** Relikwiarz św. Benedykta

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *Ramię św. Benedykta, [...], oprawione w pozłacane srebro i klejnoty*.

¹²⁸ Brak opisów Księgi do ceremonii namaszczenia (D), Kielicha Karola V (DD), Korony Królowej (H), Kielicha i czary (I),

Mitry (K), ex-vota Jakuba Sobieskiego (Q – cf. przypis 92), Relikwiarza św. Gilles'a (V).

Jan, diuk de Berry ofiarował opactwu (w marcu 1401 r.) ogromny i ciężki (ponad 60 kg) biust ze złoczonego srebra, zawierający fragment czaszki i ramię świętego w zamian za relikwie św. Hilarego, które zawiózł do Poitiers. Popiersie przedstawiało świętego z mitrą na głowie, przed nim umieszczony był relikwiarz ze złota, srebra złoczonego i kryształu zawierający kości jego ramienia, całość została umieszczona na prostokątnym, zdobionym cokole. Cały relikwiarz zdobiony był licznymi gemmami, z których większość była antyczna. Z ponad 100 gemm zdobiących mitrę, kołnierz (ofiarodawca, podobnie jak jego starszy brat Karol V, był zapalonym kolekcjonerem kamei) większość pochodziła prawdopodobnie z kolekcji Jana de Berry.

Liga i wojny religijne doprowadziły do zaginięcia podwójnej podstawy oraz aniołów, sam biust został przetopiony podczas Rewolucji, ale kamienie wyjęto i zdeponowano w Muzeum w Luwrze 5 XII 1793 r. Wśród nich odnaleźć można następujące gemmy: kamea z sardonyksu z lewym profilem Domicjana, MR 55; kamea z sardonyksu z popiersiem Wiktorii, I w. MR 61; frag. kamei z sardonyksu z przedstawieniem galopujących koni, MR 71. Inne gemmy zostały użyte do dekoracji w 1804 r. „Honneurs de Charlemagne” powstałych z okazji uroczystości koronacji Napoleona I: 1 intaglio antyczne (ametyst z przedstawieniem czytającej Wiktorii) i dwie średniowieczne kamee (z szafiru i kryształu górskiego z przedstawieniem 2 profili: męskiego i żeńskiego) ozdobiły „rękę sprawiedliwości Napoleona I (MS 85, razem z pierścieniem św. Dionizego, cf. Szafa 3, Y), większość pozostałych udekorowały fałszywą „Koronę Karola Wielkiego”: antyczna kamea z chalcedonu z przedstawieniem władcy, średniowieczna kamea z agatu z przedstawieniem wilczycy, XIII-wieczna kamea z agatu z lewym profilem kobiecym, kamea z agatu z przedstawieniem Karakalli (prawy profil), antyczna kamea z przedstawieniem Konstantyna w wieńcu laurowym (lewy profil), kamea z sardonyksu z przedstawieniem głowy Meduzy, średniowieczna kamea z agatu z przedstawieniem św. Michała (XII/XIII w.), kamea z agatu z przedstawieniem kobiety w welonie i diademe (XIII w.), szafirowe popiersie św. Jana-Chrzyciela, (XII w.), agatowa uskrzydłona główka dziecka (XIV w.); gemma sardonyksowa z lewym profilem kobiety w wieńcu laurowym, gemma sardonyksowa z prawym profilem kobiety w welonie i koronie (ant.?), agatowe popiersie dziecka, gemma z agatu z przedstawieniem kobiety z jagnięciem (okres hellenistyczny), gemma z agatu z przedstawieniem Ceres i Prozerpiny, gemma z agatu z przedstawieniem prawego profilu mężczyzny w hełmie (XIII w.), gemma z agatu z przedstawieniem profilu męskiego (okres późnego cesarstwa), gemma z agatu z lewym profilem młodego mężczyzny z opaską, gemma z agatu z prawym profilem kobiety (XIII w.).

Bibl.: *Inventaire*, nr 20; *Livret: Une grande image de saint Benoist à demy-corps d'argent doré, dont la mitre et l'offray d'autour de son col sont tous couverts de pierreries enchassées en or. Entre ses mains y a un cristal, dans lequel on void l'os d'un des bras dudit Saint, donné avec la main de saint Thomas, cy-devant mentionnée, par Jean Duc de Berry, et pour le mesme sujet.* Powstało wiele licznych szczegółowych opisów relikwiarza, m.in. Fabri de Peiresca (Carpentras, ms. 1791, fol. 124). MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 74-101; 3, p. 34-39; MONTESQUIOU-FEZENSAC, GABORIT-CHOPIN, *Camées; Le trésor*, nr kat. 66, p. 293-305.

B Krzyż Karola Łysego

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*. Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy daunej.

Ofiarowany przez Karola Łysego, wielki złoty krzyż ozdobiony na przecięciu ramion wielkim ametystem, na ramionach i na zakończeniu ramion w kształcie trójdzielnej lilii dekorowany szafirami otoczonymi szmaragdami osadzonymi na tle usianym granatami. Ametyst miał pochodzić, według tradycji, z naszyjnika królowej Nantylidy, żony Dagoberta. Krzyż został przetopiony w 1793 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 15; *Livret: Une grande Croix d'or massif de la façon de saint Eloy: elle est enrichie de grand nombre de perles d'Orient, et autres pierres tres-precieuses, et entre autres d'une fort grande et tres-fine Ametiste Orientale. Ella a appartenu à Charlemagne, et esté donnée à Saint-Denys par son petit fils Charles le Chauve.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 60-62; 3, p. 32-33; *Le trésor*, p. 49-50; SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze*, p. 91-92.

BB Czara z agatu

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*. Dwa [naczynia] z agatu. MOSKORZOWSKI, *Diarius*. Dwa przepiękne naczynka z agatu, wielka ilość drogocennych kamieni.

Karbowana czara z sardonyksu (IX-X w., Bizancjum) została oprawiona (w X/XI w.) w złoczone srebro, zdobione filigranem, szlachetnymi kamieniami, emaliowanymi medalionami, czerwonym szkłem (wys. 9,61 cm, średnica 12,5 cm.). W inwentarzach skarbcza cytowana była po raz pierwszy w 1505 r, w 1791 wysłana do Cabinet des Antiques, skradziona w 1804 r., odnaleziona z oprawą – obecnie znajduje się w Cabinet des Médailles w Paryżu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 73; *Livret: Une gondole faite d'une belle agathe d'Orient, parfaitement bien taillée et enchassé d'argent doré avec plusieurs pierreries.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 181-183; 3, p. 60-61; *Le trésor*, nr kat. 24, p. 156-159.

C Skrzynka Karola Wielkiego

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Ołtarzyk Karola Wielkiego jakby podzielony na kondygnacje, składający się z niezliczonych części składowych i cennych kamieni*. MOSKORZOWSKI, *Diarius: Stół honorowy i skrzynka cesarza Karola Wielkiego składająca się z trzech złotych pięt, pokryta niezliczonymi klejnotami różnego rodzaju i perłami, zawierająca relikwie wszelkiego rodzaju*.

Relikwiarz (wys. 110 cm, szer. 82 cm) został ufundowany przez Karola Łysego dla opactwa w St-Denis w X w. Była to trójkondygnacyjna ażurowa budowla z ośmioma większymi i 22 mniejszymi, półkolistymi arkadami. Na podłęczach znajdowały się korony wotywnie oraz wisiory ze szlachetnych kamieni. Nazwa *écran* lub *escrain* pochodzi od łacińskiego słowa *scrinium*: *szkatułka*. Właściwy relikwiarz stanowiła baza, czyli szkatuła zawierająca relikwie św. Jerzego, Teodora i Apollinarego. Nazwa „*escrain de Charlemagne*” pojawiła się dopiero na początku XVI w. Relikwiarz został sporządzony z drewna pokrytego złotą blachą, całość zdobiło 209 szafirów, 135 szmaragdów, 700 pereł, 11 ametystów, 8 rubinów, dwie akwamaryny, liczne granaty. Na jego dekoracje wpływ miała zarówno sztuka antyczna i bizantyjska oraz tradycje lokalne. Pierwotnie na szczycie znajdowała się duża gemma z zielonkawo-niebieskiego berylu oprawiona w złoto. Był to prezent dworu bizantyjskiego dla Karola Wielkiego. W 1791 r. gemmę zdjęto i umieszczono w Cabinet des Médailles. Relikwiarz został zniszczony w 1794 r. a gemma jest jedyną po nim pozostałością. Jest to intaglio (wys. 5 cm, z oprawą: 10, 5 cm) sygnowane przez rzeźbiarza EVODOS przedstawiające Julię, córkę Tytusa (ok. 90 r.), w lewym profilu, później często identyfikowaną z Najświętszą Marią Panną. Uczesana w „gniazdo os” w uszach nosi kolczyki, na szyi – naszyjnik, a na głowie – boski diadem. Atrybucja nigdy nie była poddawana w wątpliwość. Ok. 2 poł. IX w. gemma została umieszczona w złotej oprawie, z 9 szafirami w złocie przytwierdzonymi wokół kamienia.

Bibl.: *Inventaire*, nr 4; *Livret: L'écriteur ou Reliquaire de Charlemagne tout d'or, et d'un grand nombre de tres-precieuses pierres et grosses perles d'Orient. Au soubassement d'icelui se voyent sous un cristal trois ossements de bras des sancts George, Theodore et Apollinaire*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 20-29; 3, p. 23-25; *Le trésor*, nr kat. 13, 92-98; SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze*, p. 92.

CC Naczynie św. Eligiusza

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: [jedno naczynie] z *chryzolit* [?]. MOSKORZOWSKI, *Diarius: Wielki kubek z chryzolit, oprawiony w złoto, ciężki od klejnotów i pereł* [?].

Podłużny „półmisek” (VI w.?) był niegdyś ozdobiony złotą oprawą. Do skarbcza został ofiarowany przez Sugeriusza. W 1791 r. został zdeponowany w Cabinet des Antiques, w 1804 – skradziony, odnaleziony został już bez oprawy, obecnie znajduje się w Cabinet des Médailles w Paryżu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 74; *Livret: Un vase tirant à la façon d'une grande gondole, faite d'une chrysolite, et enchassé en or par saint Eloy. Donné par le mesme Abbé Suger*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 183-185; 3, p. 60-61; *Le trésor*, nr kat. 23, p. 152-155.

E Naczynie z sardonyksu

MOSKORZOWSKI, *Diarius: [Naczynie] z chalcedonu* <?>.

Sardonyksowa waza z V w. (Bizancjum, wys. 0,36) została w w. XI wzbogacona o oprawę inkrustowaną kamieniami szlachetnymi: na szyi umieszczono trzy cylindry ze złoczonego srebra, o różnych średnicach. Górny i dolny cylinder oraz cylinder na brzuchu zdobione są filigranem, kamieniami i perłami. Na szczycie pokrywki umieszczono złotą szyszkę. Złoczone imadło i dziobek wygięte esowato. Stopa karbowana. Waza została wywieziona podczas Rewolucji, obecnie w Luwrze (MR 127).

Bibl.: *Inventaire*, nr 27; *Livret: Un autre fort beau vase de Chalcedoine, garny d'argent, et enrichy de pierres, et perles d'Orient. Donné par l'Abbé Suger*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 114-116; 3, 41-42.

EE Orzeł Sugeriusza

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Naczynie z porfiru*.

Antyczna waza z porfiru (wys. ok. 22 cm) została na rozkaz Sugeriusza (o czym sam pisze w *De administratione*) oprawiona w złoto tak, że stworzono z niej orła z kamiennym korpusem: głowa o długiej szyi jak gdyby nakrywa wazę, dwa złożone skrzydła przyłączone są do porfirowych imadeł za pomocą dwóch złoczonych obręczy dekorowanych motywem piór. Cokół jest ukształtowany za pomocą trzech podpór: rozłożonego ogona i dwóch łap trzymających ryby. Całość została zdeponowana w Muzeum w Luwrze w 1793 r., gdzie znajduje się obecnie (MR 422).

Bibl.: *Inventaire*, nr 28, *Livret: Un autre excellent vase de Porphyre, orné d'une teste et de deux aisles d'Aigle d'argent doré* [...]. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 116-119; 3, p. 42-43; *Le trésor*, nr kat. 31, p. 183-187.

F „Kantaros Ptolomeuszy” (Fig. 7)

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Dwa [naczynia] z agatu, z których jedno szerokie jak puchar rzeźbione przez 30 lat. MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Kubek z agatu oprawiony w złoto. SOBIESKI, *Peregrynacja: vasa aurea* [?].

Sardonyksowy kantaros jest jednym z najbardziej znanych przykładów antycznych płaskorzeźbionych waz. Najczęściej cytowany jako „wielka waza z agatu” lub „kantaros Bachusa”, z imieniem Ptolomeuszy został związany dopiero w 1644 r. (gdy został porównany z agatowymi wazami pokazywanymi podczas orszaków dionizyjskich organizowanych w Aleksandrii w III w. p.n.e. za Ptolomeusza II Filadelfosa).

Właściwe naczynie jest okrągłe i grube (ścianki mają ponad 0,5 cm szerokości). Posiada dwa imadła i niską stopkę. Pomiędzy imadłami – rzeźbiona dekoracja przedstawiająca sceny przygotowań do uroczystości na cześć Dionizosa. Każda scena obramowana jest dwoma drzewami, z których zwiesza się zastłona. Maski bachiczne zawieszono na drzewach i położono na ziemi. Scenie towarzyszą również zwierzęta: pantera, dwa koźły, dwa ptaki – brak natomiast postaci ludzkich. Imadła zdobione są motywami floralnymi: liści i gron winnej latorośli. Naczynie (wys. 8,4; szer. 18,4, średnica – 12,5 cm) datowane na I w. p.n.e. lub I n.e., w IX w. zostało wzbogacone o oprawę ze złota, inkrustowaną szlachetnymi kamieniami, która stanowiła nóżkę i stopkę kielicha. Oprawa, dzieło średniowiecznego złotnictwa, stworzyła z kantarosa prawdziwy kielich liturgiczny. Dziwić może nieco nadanie naczyniu ze swobodnym tematem przedstawień przeznaczenia kościelnego, lecz wydaje się, że już na początku IX w. znaczenie scen było nieczytelne i miały one tylko walor dekoracyjny. Kubek Ptolomeuszy służył podczas ceremonii namaszczenia królowych, choć wzmianki o tym pochodzą dopiero z XVII w. T.zw. Kubek/Kantaros Ptolomeuszy był jednym z najszlachetniejszych i najcenniejszych obiektów znajdujących się w skarbcu, przewyższając swą sławą *escrain de Charlemagne*. W 1791 r. został przeniesiony do Cabinet des Antiques. Kantaros jest obecnie pozbawiony swej złotej oprawy, która została przetopiona w 1804 r., natomiast później uzupełniono go o brązowy, złożony cokół, sygnowany przez A. Delafontaine’a.

Kubkowi za spodek służyła patena z serpentyny, inkrustowana złotymi płytkami z przedstawieniem ryb (naczynie z I/I w., inkrustacja – późne Cesarstwo), w oprawie ze złotej blachy zdobionej kamieniami szlachetnymi (2 poł. IX w.). W 1793 r. została przewieziona do Muzeum w Luwrze, gdzie znajduje się obecnie (MR 415).

Bibl.: *Inventaire*, nr 69; *Livret*. *Un tres beau vase d'agate Orientale, estimee inapreciable pour son antiquite, sa grandeur, et la beaut de son ouvrage. Ptolomee Phyladelphie Roy d'Egypte le fist faire y a environ dix-huit cens ans; l'ouvrier y travaille trente ans. C'est un present de Charles III, surnomee le Simple. III – La platine du susdit Calice est d'un beau porphire verd, marquet de petites taches, semé de petits poissons d'or, et bordé d'or, enrichy de pierres precieuses*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le tresor*, 2, 165-175; 3, p. 54-56; *Le tresor*, nr 11, p. 83-87, nr kat. 12, p. 88-91.

G Waza z kryształu górskiego

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Także dwa naczynia z kryształu górskiego.

Waza z kryształu, cienkościenna o półokrągłym wylewie z dziobkiem, z jednym pionowym imadłem. Dekoracja reliefowa na brzuścu – drzewo życia na linii dziobka, elementy floralne (palmety, wicie) i zwierzęce (ptaki sokoły?) po bokach. W 1567 r. waza została stłuczona. Obecnie zrekonstruowana, sklejona z 6 części. Jest dziełem mistrzów fatymidzkich (X-XI w.). Zwieńczona przykrywką ze złota, zdobioną filigranem. Została zdeponowana w Muzeum w Luwrze w 1793 r. gdzie znajduje się do dziś (MR 333).

Bibl.: *Inventaire*, nr 33; *Livret*. *Un beau, fort ancien et curieux vase de cristal de roche, qui a servy au Temple de Salomon. Donne par Charles le Chauve*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le tresor*, 2, 124-126; 3, 44-45; *Le tresor*, nr kat. 26, p. 163-167.

L Zapinka

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Wielka zapinka królewskiego płaszcza [Karola Wielkiego] z rubinów i diamentów.

Była to zapinka koronacyjna, którą Karol V kazał zrobić dla swojego syna (ok. 1380 r.). W kształcie rombu, o lekko wypukłych krawędziach, złota zapinka zdobiona emalią była otoczona 40 wielkimi perłami. W środku znajdował emblemat lilli królewskiej, wysadzany 9 jasnymi rubinami i 4 diamentami. W 1793 r. została zdeponowana w Muzeum w Luwrze, sprzedana w 1798 r., obecnie zaginiona.

Bibl.: *Inventaire*, nr 127; *Livret*. *Le Sceptre, la main de Justice, et les eperons du dit Charlemagne tous d'or. Son espee, dont la poignée et la garde sont d'or, et le haut du fourreau enrichy de pierres precieuses. L'agraffe de son manteau Royal toute d'or, de diamans, rubis et perles Orientales*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le tresor*, 2, p. 224, 243-245; 3, p. 82-83, *Le tresor*, nr kat. 58, p. 272-273.

M Czara Salomona

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: Czara Salomona zdobiona kregami kamieni szlachetnych, umocowanych za pomocą złotych płytek, tak jak szkło w witrażach mocuje się za pomocą otowiu.

MOSKORZOWSKI, *Diarius*: Wielka złota patera ozdobiona klejnotami.

Dzieło sztuki sasanidzkiej (VI-VII w.), patera ze złota, wysadzana kameami z kryształu i granatów i zielonymi szklanymi płytkami w kształcie trójkątów i rombów, dar Karola Łysego. Pośrodku znajduje się wielka kamea z kryształu z przedstawieniem władcy w koronie, opierającego się o miecz, tradycyjnie rozpoznawanego jako król Salomon (skład nazwa naczynia). W 1791 r. została zdeponowana w Cabinet des Antiques, obecnie znajduje się w Cabinet des Médailles w Paryżu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 76; *Livret: Une grande tasse d'or et de pierreries, qui appartenu au mesme Salomon*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, 187-190, 3. p. 62-63; *Le trésor*, nr kat. 10, p. 81-82.

N Popiersie Anniusza Werusa

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Rzeźby starożytnych cesarzy rzymskich [...] wykonane z kamieni szlachetnych, wielkości czasem trzech, czasem czterech lub pięciu palców, szczególnie z agatu, szafirów, rubinów, topazów i kornalinu*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius. Wizerunki [...] Tyberiusza, Nerona [...] i liczne inne rzeźbione w szafirze, topazie, agacie, onyksie i innych [!] drogocennych metalach*.

Pośród kamei ogólnikowo wspomnianych przez polskich podróżników być może znajdowała się również ta główka dziecka w naszyjniku z liści winnej latorośli, wykonana z szarego chalcedonu (wys. 10 cm, II w.). W 1793 r. kamea została przewieziona do Muzeum w Luwrze, gdzie znajduje się do dziś (MR 75).

Bibl.: *Inventaire*, nr 82; *Livret: Une autre Chalcedoine que les joailliers appellent clairette, à cause de sa couleurs, representant la teste d'un enfant*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 193-194; 3, p. 65, *Le trésor*, nr kat. 65, p. 292.

O Kamea z przedstawieniem Augusta

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Rzeźby starożytnych cesarzy rzymskich [...] wykonane z kamieni szlachetnych, wielkości czasem trzech, czasem czterech lub pięciu palców, szczególnie z agatu, szafirów, rubinów, topazów i kornalinu*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius. [Wizerunek] Augusta*.

Kamea z szarego chalcedonu (wys. 9,1 cm, szer. 8,2 cm; koniec I w. p.n.e) w wysokim reliefie przedstawia biust Augusta. Jego głowa, w koronie z liści dębu, w której znajduje się 11 otworów, służących prawdopodobnie do umocowania złotych listków, wychylona jest do przodu i lekko skierowana w lewą stronę. Po obu stronach popiersia, widnieje inskrypcja wyryta już w średniowieczu: EK ΤΩV ΑΓΙΩV Μ[ΥΤΥΘΩΩV]. Brak danych na temat daty włączenia kamei do skarbcza (w źródłach pisanych wspomniana po raz pierwszy w 1505 r.) oraz jej przeznaczenia. W 1793 r. została przewieziona do Cabinet des Antiques, obecnie znajduje się w Cabinet des Médailles w Paryżu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 81; *Livret: Une Chalcedoine tennee, representant la teste d'un Cesar*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 191-193; 3, p. 64-65; *Le trésor*, nr kat. 62, p. 285-287.

P „Berło Karola Wielkiego”

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Złote berło [Karola Wielkiego] długie na 6 do 7 stóp*.

Złote berło (wys. 60 cm) zostało ofiarowane do skarbcza w 1380 r. przez Karola V, na uroczystość koronacji syna, Karola VI. Na szczycie, na królewskiej lilii – znajduje się złota repusowana kula (trzy medaliony z dekoracją nawiązującą do legendy o Karolu Wielkim), zdobiona perłami i niegdyś kamieniami szlachetnymi (obecnie barwione szkło), a na niej złota figurka siedzącego na tronie Karola Wielkiego, który w swojej lewej ręce trzyma jabłko zwieńczone krzyżem, w prawej – berło. Berło swoje miano, nadane na początku XVII w., zawdzięcza owej figurce Karola Wielkiego. Było używane do ceremonii namaszczenia prawie wszystkich władców, służyło również podczas ceremonii koronacji Napoleona I w 1804 r. Berło zostało zdeponowane w Muzeum w Luwrze w 1793 r., gdzie znajduje się obecnie (MS 83).

Bibl.: *Inventaire*, nr 116; *Livret: Le Sceptre, la main de Justice, et les esperons du dit Charlemagne tous d'or, et le haut de fourreau enrichy de pierres precieuses. L'agraffe de son manteau royale toute d'or, de diamans, rubis, et perles Orientales. Et le livre contenant les ceremonies qui s'observent ausdits Sacres*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 224, 234-238; 3, 68-73; *Le trésor*, nr kat. 57, p. 264-271.

R „Miecz Karola Wielkiego”

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Miecz, pas, ostrogi [Karola Wielkiego], wszystko to ozdobione złotem i klejnotami*.

Miecz (dł. 100,5 cm), mimo związanej z nim legendy, nie jest dziełem artystów karolińskich. Składa się z kilku części różnie datowanych: rękojeść zdobiona dwoma protomami w kształcie uskrzydłonych smoków (z inkrustowanymi ciemnymi perłami oczami) pochodzi z II poł. XII w., złożone pośrodku złotą płytką z motywem palmety (k. VIII w.), gałka rękojeści miecza zdobiona jest płaskorzeźbą z dwoma ptakami w układzie heraldycznym, o złożonych pierścieniem dęgich dziobach (X-XI w.). Miecz znajdował się w pochwie, w dolnej części pokrytej fioletowym, haftowanym w lilie,

welurem, a w górnej (starszej) zrobionej ze złota inkrustowanego kamieniami szlachetnymi: szafirem, czterema ametystami, dwoma żółtymi szafirami, granatami i kryształem. Pochwę należy datować na XIII/XIV w., jest więc znacznie starsza niż miecz. Miecz do skarbcza został ofiarowany pod koniec XII, lub na początku XIII w. i odtąd służył do koronacji władców. Pochwa została dołączona później. W 1793 r. całość została wysłana do Muzeum w Luvrze, gdzie znajduje się do dziś (MS 84).

Bibl.: *Inventaire*, nr 111; *Livret: Le Sceptre, la main de Justice, et les esperons du dit Charlemagne tous d'or, et le haut de fourreau enrichy de pierres precieuses. L'agraffe de son manteau royale toute d'or, de diamans, rubis, et perles Orientales. Et le livre contenant les ceremonies qui s'observent ausdits Sacres*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 225-229; 3, p. 79-81, *Le trésor*, nr kat. 33-34, p. 204-209.

S Ręka Sprawiedliwości

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: I manus iustitiae, czyli berło, na którego wierzchołku tkwi rozpostarta dłoń – z takim berłem zwykle przedstawiani są także pozostali królowie Francji*.

Ręka z kości słoniowej, ozdobiona na palcu serdecznym szafirem, umieszczona była na drewnianym kijku, dekorowanym złotymi listkami i kamieniami szlachetnymi: szafirami, granatami oraz perłami. Ręka sprawiedliwości została odrestaurowana na uroczystość namaszczenia Henryka II, a następnie Ludwika XVI. W 1793 r. została przewieziona do Mennicy i prawdopodobnie przetopiona. Na jej wzór odtworzono Rękę Sprawiedliwości na uroczystość namaszczenia Napoleona w 1804 r., do ozdoby której użyto m.in. gemm z popiersia św. Benedykta (cf. Szafa 4, A).

Bibl.: *Inventaire*, nr 115, *Livret: Le Sceptre, la main de Justice, et les esperons du dit Charlemagne tous d'or, et le haut de fourreau enrichy de pierres precieuses. L'agraffe de son manteau royale toute d'or, de diamans, rubis, et perles Orientales. Et le livre contenant les ceremonies qui s'observent ausdits Sacres*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 231-234; 3, p. 76-77.

T Korona królowej Joanny d'Evreux

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Złota korona Joanny z Evreux*.

Joanna d'Evreux ofiarowała swoją koronę do skarbcza w 1343 r. razem z figurami św. Jana i św. Marii Panny (cf. Szafa 1, F). Korona ze złota dekorowana była licznymi kamieniami szlachetnymi (szafirami, rubinami) oraz perłami. Kilkakrotnie odnawiana na okoliczność koronacji kolejnych królowych (1364-1365, 1739) w czasie Rewolucji została wywieziona ze skarbcza, obecnie zaginiona.

Bibl.: *Inventaire*, nr 104, *Livret: La Couronne de Jeanne d'Évreux, Reyne de France, femme de Charles IV, toute d'or et de fines pierres précieuses. Elle sert au couronnement des Reynes, qui se fait en l'Eglise de Saint Denys*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 216-221; 3, p. 75-76.

X Kamea z przedstawieniem Klaudiusza

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Rzeźby starożytnych cesarzy rzymskich [...] wykonane z kamieni szlachetnych, wielkości czasem trzech, czasem czterech lub pięciu palców, szczególnie z agatu, szafirów, rubinów, topazów i kornalinu*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Wizerunki [...] Tyberiusza, Nerona [...] i liczne inne rzeźbione w szafirze, topazie, agacie, onyksie i innych (!) drogocennych metalach*.

Sardonyksowa, antyczna kamea (41-43 ne) o trzech warstwach (wys. 7,7 cm) uznawana była za jeden z najsłynniejszych klejnotów w skarbcu. Do skarbcza została ofiarowana prawdopodobnie w XIV w., przez Karola V lub Jana, diuka de Berry, zapalonych kolekcjonerów gemm. W XVI w. została oprawiona w złotą obręcz. Długi czas popiersie władcy w lewym profilu z wieńcem dębowym i zbroją, identyfikowano z Neronem lub Tyberiuszem, tak też była opisywana w inwentarzach. W 1791 r. została przeniesiona do Cabinet des Antiques, obecnie znajduje się w Cabinet des Médailles w Paryżu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 34; *Livret: Le portait de Neron dans un camabieu d'agate, merueilleusement rare pour ses differentes couleurs toutes naturelles*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 126-129; 3, p. 45; *Le trésor*, nr kat. 64, p. 290-291.

Y Intaglio z ametystu

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Posążek Apollina z ametystu, obiekt kultu pogan*. MOSKORZOWSKI, *Diarius: Wizerunek Apollina czczony przez pogan, wykonany w wielkim ametyscie*.

Ametystowe intaglio (wys. 5,6 cm) zdobyło niegdyś grób Świętych, co by znaczyło, że w skarbcu znalazło się już za Sugeriusza (I poł. XII w.). Gdy w 1626-1627 r. tabernakulum zostało zniszczone, gemma w oprawie ze złoczonego srebra inkrustowanego kamieniami szlachetnymi i perłami, została wyekspozowana jako samodzielny zabytek. Przedstawia stojącego w kontrapoście Apollina, z chlamidą opadającą na plecy. Na głowie ma wieniec laurowy. Datowana na

ok. 60 n.e. Już pozbawiona oprawy kamea została przewieziona pod koniec 1793 r. do Muzeum w Luwrze, w 1954 r. zdeponowano ją w Cabinet des Médailles w Paryżu (MR 86).

Bibl.: *Inventaire* nr 200; *Livret: Un petit Idole d'Apollon, gravé sur une Ametiste enchassée en or, enrichy de pierreries.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 349-350; 3, p. 103; *Le trésor*, nr kat.63, p. 288-289.

Z Waza Alienory

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Także dwa naczynia z kryształu górskiego.*

To jedna z czterech waz z kryształu górskiego znajdujących się w skarbcu (cf. Szafa 2, L, Szafa 3, S), składająca się z kryształowego naczynia (okr. sasanidzki, VI-VII w.) i oprawy (szyja, stopka) ze złota inkrustowanego kamieniami i zdobionego filigranem (XIII-XIV w.). W skarbcu znalazła się przed 1147 r. (wzmannowana już przez Sugeriusza jako waza ofiarowana przez Alienorę swemu mężowi Ludwikowi, a następnie przekazana do skarbcu). Zdeponowana w Muzeum w Luwrze pod koniec 1793 r. (stłuczony brzusiec), gdzie znajduje się do dziś (MR 340).

Bibl.: *Inventaire*, nr 27; *Livret: Un beau vase de cristal de roche, fort bien taillé, enchassé en argent doré, et enrichy de pierreries. Donné par Suger Abbé de saint Denis.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 185-187; 3, p. 63-64; *Le trésor*, nr kat. 27, p. 168-172.

Szafa V (Fig. 8)

A Relikwiarz Ludwika Świętego

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Ciało świętego Ludwika.* MOSKORZOWSKI, *Diarius: Ciało św. Ludwika umieszczone w srebrnej, połączanej katedrze.*

Ciało Ludwika Świętego spoczywało w kilku, kolejno niszczonej relikwiarzach. Ten, który widzieli polscy podróżnicy, pochodził z poł. XVI w. Do jego ozdoby użyto szlachetnych kamieni z różnych innych zabytków, m.in. z korony Anny z Bretanii. Relikwiarz przybrał postać dwupiętrowego kościoła o dwuspadowym dachu z dzwonnica pośrodku. Przed nim ustawiono figurkę klęczącego świętego, zaś na pozostałych trzech bokach, w niszach, znalazły się personifikacje Cnót Kardynałnych i Teologicznych. Na wysokości wyższego piętra boki ozdobiło 16 emaliowanych plaketek – na krótszych bokach z przedstawieniem 4 Ewangelistów, a na dłuższych – 12 parów Francji. Całość ustawiona była na postumencie wspieranym na grzbietach 4 lwów. Reliwiarz został przetopiony w 1794 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 192; *Livret: Une belle chasse d'argent doré, enrichie d'esmaulx et pierreries, dans laquelle reposent les reliques de saint Louis Roy de France.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 310-321; 3, p. 16-17.

B Relikwiarz św. Dionizego z Koryntu

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Ciało św. Dionizego biskupa Koryntian.*

Relikwie św. Dionizego zostały przesłane przez papieża Inocentego III w 1215 r. Początkowo zostały umieszczone w szkatule z kości słoniowej, potem z posrebrzanej miedzi. Relikwiarz, jaki widzieli polscy podróżnicy został wykonany pod koniec 1 poł. XVII w. Była to srebrna skrzynka zdobiona emalią i kamieniami szlachetnymi, pochodzącymi m.in. ze zniszczonego grobowca Ciał Świętych. W 1777 r. relikwiarz ten został zastąpiony przez kolejny, zrobiony ze złoczonej i posrebrzanej miedzi, przetopiony podczas Rewolucji.

Bibl.: *Inventaire*, nr 172-172 bis. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 276-280; 3, p. 18.

C Szkatułka z kości słoniowej

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Włosy św. Mersowandy wiernej towarzyszki św. Wesuli, włosy św. Piotra Egzorcysty, ramię św. Eugeniusza.*

Relikwie Piotra Egzorcysty długo były przechowywane w relikwiarzu św. Firmina. Dopiero w 1665 r. relikwie świętego zostały uroczystie przeniesione do innego relikwiarza ze złoczonego srebra. Popiersie św. Piotra zostało przetopione w Mennicy w 1793 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 234; FÉLIBIEN, p. 504: *La même année [1665] l'on transféra le chef de S. Pierre l'exorciste de la chaise de Saint Firmin où il estoit conservé, dans un reliquaire de vermeil doré. [...] Le reliquaire est en forme de buste fort bien travaillé [...].* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 398-399; 3, p. 18.
Inventaire, nr 259; Doublet 1625: *Dans la mesme chapelle [Saint Peregrin] en un coffre d'ivoire est le test du haut du chef de saincte Mersouande, vierge [...].* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 407-408; 3, p. 18.

Różne:¹²⁹

1. Stuła i Paliusz papieża Stefana III

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Stuła i paliusz papieża Stefana III*. MOSKORZOWSKI, *Diarius: Stuła i paliusz papieża Stefana III w szkatułce z kości słoniowej*.

Obiekty ofiarowane przez papieża Stefana II podczas jego wizyty w opactwie w 754 r., na pamiątkę wyzdrowienia z ciężkiej choroby. Początkowo były przechowywane w szkatułce z kości słoniowej, później złożone je (po 1714, cf. *infra*) w złoczonej, miedzianej szkatułce zdobionej emalią. W 1793 r. zostały przewiezione do Muzeum w Luwrze, zaginione po 1802 r.

Bibl.: *Inventaire*, nr 29; *Livret de 1714 (5e armoire): Une petite Chasse de cuivre doré & émaillé, dans laquelle est le Pallium du pape Estienne, troisième du nom*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 119-121; *Le trésor*, kat. nr 8, p. 71.

2. Krzyż św. Eligiusza

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy dawnej*.

Krzyż świętego Eligiusza (588-659 r., wys. ok. 2 m) zdobiony był „mozaiką” utworzoną z wypolerowanych wielobarwnych płytek, ujętych wyraźnym złotym konturem. W przygotowane wcześniej złote ramy (siatka geometrycznych podziałów) wmontowano wielobarwne matowe szkło oraz kamienie szlachetne. Był to najszlachetniejszy dar Dagoberta dla opactwa. W XII w. znajdował się na głównym ołtarzu, obok Skrzynki Karola Łysego. Pozbawiony kamieni i przetopiony został w 1793 r., za wyjątkiem małego fragmentu (10 x 9,2 cm) „w formie mozaiki” zdeponowanego w 1796 r. w Cabinet des Antiques, obecnie przechowywany jest w Cabinet des Médailles w Paryżu.

Bibl.: *Inventaire*, nr 189; *Livret: La troisième est une autre grande Croix pareillement toute d'or d'esmaux et de pierres précieuses, haute de six pieds, posée sur la pièce de bois qui traverse le haut du Choeur, faite par Saint Eloy et donnée par Dagobert, fondateur*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 304-308; 3, p. 98-100; *Le trésor*, p. 42-43, nr kat. 1, p. 56-59; SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze*, p. 98.

3. Krzyż Sugeriusza

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Po pierwsze przechowuje się tutaj pięć złotych krzyży, ozdobionych licznymi klejnotami i cennymi kamieniami, wielkości około trzech, niektóre czterech stóp, formy dawnej*.

Sugeriusz (zm. 1151) opat z Saint-Denis, sprowadził w l. 1144-1147 licznych złotników lotaryńskich, którzy w ciągu kilku lat pracowali zespołowo nad wykonaniem słynnego złotego krucyfiksu. Dzieło to jest znane m.in. z opisu samego Sugeriusza w *De administratione*. Kwadratowy filar o wys. 8 stóp (ok. 2,5 m), ozdobiony był 68 emaliowanymi plakietami z przedstawieniami ukazującymi związki między Starym a Nowym Testamentem. Rewers dekorowany był emalią i drogocennymi kamieniami. Krzyż ustawiony był na głównym ołtarzu. Wzmianki o krzyżu pojawiają się w inwentarzach do k. XVII w, nie ma ich natomiast na żadnej z list sporządzonych podczas Rewolucji, obecnie jest zaginiony.

Bibl.: *Inventaire*, nr 195-198; *Livret: La seconde, est une grande Croix tout d'or, posée sur le retable du grand Autel, laquelle a 7 pieds de hauteur et est toute semée de pierreries et grosses perles d'Orient. Elle a été donnée par le devot Abbé Suger*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 322-329; 3, p. 93-96.

4. Święta Maria Dziewica z bursztynu

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Inne wspaniałe rzeźby świętej Dziewicy z kości słoniowej, bursztynu etc.*

Bibl.: *Inventaire*, nr 343; *Livret (4-ta szafa): Une belle petite image de la sainte Vierge, d'ambre fine*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 463.

5. Ciała Świętych

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Świętych męczenników Rustyka, Eleuteriusza, Eustachiusza, Cucuzy <?>, Hilarego, biskupa Poitiers i Hilarego, biskupa Mend. <?> i różnych innych*.

MOSKORZOWSKI, *Diarius: Ciała św. Dionizego, Rustyka i św. Eleuteriusza w trzech srebrnych sferach. Ciała św. Hipolita i św. Kondordii jego karmicielki, św. Eustachego, św. Firmina biskupa Amiens, św. Pereginta biskupa Grenoble, św. Kukufasjusza męczennika, pewnego żołnierza św. Maurycego i jednego Młodzianka, św. Sekundusa, Penefeda i Semibariusza, św. Hilarego biskupa Poitiers, św. Hilarego biskupa Mende, św. Romana ucznia św. Marcina, św. Osmandy dziewicy*.

¹²⁹ Przedmioty tu opisane nie zostały uwzględnione na rycinach publikowanych przez Félibiena, stąd trudno o sprecyzowanie miejsca ich przechowywania. Niemniej były wzmiankowane

przez polskich podróżników, dlatego zostały umieszczone w aneksie.

Relikwie św. Dionizego, św. Rustyka i św. Eleuteriusza znajdowały się w trzech grobowcach, kolejno niszczone. Najpierw, w IX w. trzy srebrne trumny umieszczono w krypcie za głównym ołtarzem. Z inicjatywy Sugeriusza zbudowano nowy grobowiec, na który składał się właściwy grób i tabernakulum. Zawierał trzy relikwiarze ze srebra z pokrywą w kształcie dwuspadowego dachu, zawieszona na łańcuchach. Nad grobowcem wznosiło się tabernakulum w formie trójnawowego kościoła, gdzie znajdowały się trzy puste trumny ozdobione gęmi i innymi kamieniami szlachetnymi (m. in. ametystowym intagliem z postacią Apollina – Szafa IV, Y, kameą z przedstawieniem Augusta – Szafa IV, O). Również samo tabernakulum było ozdobione kamieniami szlachetnymi. W 1567 r. grobowiec został splądrowany przez protestantów (m.in. ograbiony z gęmi), potem w 1626-1627 r. ostatecznie zniszczony i zastąpiony przez dzieło rzeźbiarza Thomasa Boudina.

Bibl.: *Inventaire*, nr 199: *tombeau des corps saints*; Doublet 1625, p. 292-293: *Au derrire ce cest autel est le sacré cerceuil des corps des Saints martyrs [...] est le lien où reposent les screz corps des Apostres des Apostres de France saint Denys l'Aréopagite, saint Rustic et S. Eleuthere, en des chasses d'argent de très ancienne façon [...]*;

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 329-350; 3, p. 100-102; MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le tombeau, passim*.

Inventaire, nr 227: *châsse de saint Eustache*; DOUBLET, *Histoire*, p. 317-319: *L'unziesme chapelle [...] est consacré au glorieux martyr Sainte Eustache, duquel le sacré corps repose au-dessus de l'Autel en une châsse de bois toute dorée de fin or...*;

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 394-395.

Inventaire, nr 234: *châsse de Saint Firmin*; DOUBLET, *Histoire*, p. 314-315: *La dixiesme chappelle [...] est consacrée à S. Firmin, premier evesque d'Amiens, martyr, le corps sacré duquel excepté le chef y repose en une châsse de bois peinte et dorée. [...] Dedans la chasse [...] est aussi enclos le chef de S. Pierre l'Exorciste martyr.*, MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 398-399.

Inventaire, nr 241; DOUBLET, *Histoire*, p. 314: *châsse de sainte Osmane: La neufiesme chapelle [...] est dédiée à sainte Osmane ... [...] son corps glorieux repose en ladite chapelle en une chasse de bois peinte et dorée,*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 401.

Inventaire, nr 248-252: *Chapelle Saint-Maurice*. DOUBLET, *Histoire*, p. 313: *Châsse et reliquaires de Saint Maurice et ses compagnons: La huitiesme chapelle est consacré à saint Maurice et aux saints Innocents. En une chasse de cuivre esmailé en façon d'esmail d'applique à plusieurs images et ronds, et le corps de l'un des petits saints Innocents occis par le tyran Herode. Sont aussi en ladite chasse les reliques qui suivent: RELIQUIAE SANCTI ELEUTHERII, S. GREGORII ET S. PANCRATII [...] En la mesme chapelle dans une chasse de bois doré et peint repose le corps d'un s. gendarme de la Legion de S. Maurice.*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 405.

Inventaire, nr 263: *châsse de S. Hilaire*, MILLET, *Le trésor*, p. 55: *La sixiesme Chapelle est consacrée à la mémoire de la glorieuse Vierge Mere de Dieu, et des Saints Hilaire Evesque de Poitiers Confesseur, et Patrocle Martyr Evesque de Grenoble, les corps desquels reposent [...] dans une chasse de bois tres-bien faite, et dorée de fin d'or qui se voit dessus l'Autel;*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 408-409.

Inventaire, nr 271-273: *chapelle et reliquaire de saint Cucufat*, DOUBLET, *Histoire*, p. 259: *[Pierre Ier d'Auteuil] fit faire deux chasse d'argent doré, et icelles enrichir de pierres precieuses où il fit reposer les corps sacrez des saints martyrs Eustache et Cucuphas,*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 410-412.

Inventaire, nr 274; FÉLIBIEN, *Histoire*, p. 199: *Leurs ossements [de sainte Seconde, Panefrède, Semibarie] avec les pierres sur lesquels estoient écrits leurs noms, furent mis d'abord dans la châsse de sainte Osmane vierge et depuis transferez dans celle de S. Eugene où ils reposent en présent;*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 413-414.

Inventaire, nr 284: *chasse de Saint Hilaire*, MILLET, *Le trésor*, p. 62-63: *La neuviemesme Chapelle est dédiée à la mémoire de saint Hilaire Evesque de Mandes en Gevaudan, duquel le corps est dans une Chasse de bois, peinte et dorée, qui se voit sur l'Autel;*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 416-417.

Inventaire, nr 289: *Chapelle et châsse de saint Romain*, MILLET, *Le trésor*, p. 65: *Son corps [de saint Romain prêtre et religieux] repose en la susdite Chapelle, dans une chasse de bois peinte et dorée, qui se voit sur l'Autel;*

MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 418-419.

6. Tron Dagoberta

WAŚOWSKI, *Europaea Peregrinatio: Mosiężny stołek króla Dagoberta*.

Zabytek został po raz pierwszy wzmiankowany przez Sugeriusza (1 poł. XII w.), który przypisywał ten dar Dagobertowi. Brązowe krzesło (wys. 104 cm, szer. 82 cm) było inspirowane antykiem - składa się z dwóch oddzielnych części: siedziska i oparcia z podłokietnikami. Siedzisko ma formę składanego stołka, zakończony u góry przez protomy panter (VIII-X w.), podłokietniki podzielone są na dwie części - górna zdobiona ażurową wicią roślinną, dolna rozetami, pod nią otwory do zamocowania materiału, tworzącego siedzenie. Tył oparcia jest ażurowy, zdobiony trzema okręgami i fragmentami wici (2 poł. IX w.). Za Sugeriusza została przeprowadzona konserwacja „tronu”. W 1791 r. został przewieziony do Cabinet des Médailles w Paryżu, gdzie znajduje się do dzisiaj.

Bibl.: *Inventaire*, nr 362; *Livret: Et une chaire de cuivre doré qui a servy au Roy Dagobert, fondateur de l'Abbaye de Saint Denys, qui vivoit il y a plus de mil ans*. MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 472-474; 3, p. 116-118; *Le trésor*, nr kat. 5, p. 63-68.

7. Zwierciadło Wergiliusza

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *Zwierciadło Wergiliusza, szklane, bardzo grube, pozbawione już blasku.*
MOSKORZOWSKI, *Diarius*: *Zwierciadło Wergiliusza.*

Po raz pierwszy zostało wzmiankowane w 1585 r. Choć nie było uznawane za część skarbcza i najczęściej nie jest wzmiankowane przez inwentarze, stanowiło jednak jedną z *curiositates*, obok wazy z Kany (cf. *supra*, Szafa 1, R) czy rogu jednorożca (cf. *infra*). Był to w istocie fragment ołowiowego szkła (wys. 38 cm, szer. 32,5 cm) bardzo ciężki i gruby, w kolorze jasnozielonkawym. W XVIII w. został stłuczony, pozostałe fragmenty miały być w 1794 r. przewiezione do Muzeum Historii Naturalnej, obecnie zaginione. Przypisywane było Wergiliuszowi zapewne ze względu na sławę maga i cudotwórcy, jaką cieszył się poeta. Według *Gesta Romanorum* (pocz. XIV w.) i kroniki Jana d'Outremeuse (XV w.) Wergiliusz skonstruował zwierciadło, w którym cesarz mógł widzieć wszystko, co dzieje się w całym jego imperium.

Bibl.: *Livret*: *Dans la Sale du trésor on void encore le miroir de l'ancien Poète Virgile.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 564-565; *Le trésor*, nr kat. 69, p. 312.

8. Miecz Turpina

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *Miecz Turpina arcybiskupa Reims, którym zabijał Hunów.*

W XVI w. w skarbcu przechowywane co najmniej cztery średniowieczne miecze, z czego jeden – ze złoczonego srebra inkrustowanego kamieniami szlachetnymi miał należeć do arcybiskupa Turpina.

Bibl.: *Inventaire*, nr 112, *Livret*: *L'espée de Turpin, qui de Moine de saint Denys ayant esté fait Archvesque de Rheims, porta depuis les armes avec son oncle Charlemagne contre les Infidèles.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 229-231; *Le trésor*, p. 204.

9. Miecz Joanny d'Arc

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *inny miecz Dziewicy Orleańskiej (...).*

Jeden z czterech średniowiecznych, bogato zdobionych mieczy, cf. *supra*.

Bibl.: *Inventaire*, nr 114, *L'espée de Jeanne d'Arc Pucelle d'Orléans.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 229-231

10. Róg jednorożca

WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*: *wspaniały róg jenorożca, dłuższy od <dotąd> widzianych, długości 6-7 stóp.*

SOBIESKI, *Peregrynacja*: *jednorożec dosyć piękny i wielki.* GAWARECKI, *Dziennik*: *róg jednorożcowy cały na naszych łokci 3 i ćwierć długi.*

W średniowieczu i renesansie zęby narwala były uznawane za rogi mitycznych jednorożców. Nadawano im cudowną moc chroniącą przed truciznami. Ząb długości 191 cm jest wzmiankowany po raz pierwszy w 1505 r. Był oprawiony w srebrną koronę, początkowo stał niedaleko krzyża Sugeriusza, później przeniesiony do kaplicy św. Ludwika. W 1794 r. został wysłany do Muzeum Historii Naturalnej, w 1797 – do Biblioteki Narodowej w Paryżu, a w 1918 – do Muzeum Term (Hôtel Cluny), gdzie znajduje się do dziś.

Bibl.: *Inventaire*, nr 165; *Livret*: *Une corne de Lycorne, qui a six pieds et demy de long.* MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, 2, p. 269-272; 3, p. 89-90; *Le trésor*, kat. nr 68, p. 310-311.

Wykaz skrótów bibliograficznych

- DOUBLET, *Histoire*
 J. DOUBLET, *Histoire de l'abbaye de S. Denys en France*, Paris 1625
- GAWARECKI, *Dziennik*
Dziennik podróży po Europie Jana i Marka Sobieskich przez Sebastiana Gawareckiego prowadzony, z dodatkiem instrukcji ojca, Jakuba Sobieskiego wojewody ruskiego danej synom jadącym zagranicą, T. PAPROCKI ed., Warszawa 1883
- Inventaire*
Inventaire de 1634 wg MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor*, vol. 1
- FÉLIBIEN, *Histoire*
 M. FÉLIBIEN, *Histoire de l'Abbaye de Saint Denys en France*, Paris 1706
- Livret*
Inventaire abrégé des choses rares, tant sacrées que prophanes, qui se voyent en la royale abbaye Saint-Denys en France, Paris 1655
- Livret 1714*
Inventaire du trésor de Saint-Denys où sont déclarées brièvement les pièces suivant suivant l'ordre de l'armoire, Paris 1714
- MILLET, *Le trésor*
 DOM G. MILLET, *Le trésor sacré ou inventaire des Sainctes reliques et autres précieux joyaux qui se voyent en l'église et au thrésor de l'abbaye royale de Sainct Denys en France*, Paris 1645-464
- MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le tresor*, 1-3
 BL. DE MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le trésor de Saint-Denis*, vol. 1-3, Paris 1973-1977
- MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le tombeau*
 BL. DE MONTESQUIOU-FEZENSAC, *Le Tombeau des Corps Saints*, CArch 23, 1974, p. 81-95
- MONTESQUIOU-FEZENSAC, GABORIT-CHOPIN, *Camées*
 BL. DE MONTESQUIOU-FEZENSAC, D. GABORIT-CHOPIN, *Camées et intailles du trésor de Saint-Denis*, CArch 24, 1975, p. 137-162
- MOSKORZOWSKI, *Diarius*
 H.G. MOSKORZOWSKI, *Diarius rerum notabilium*, B. Czart. ms nr 1372
- Mysłliciele*
Mysłliciele, kronikarze i artyści o sztuce od starożytności do 1500 r., J. BIAŁOSTOCKI ed., Warszawa 1978
- Le trésor*
Le trésor de Saint-Denis [catalogue de l'exposition] Musée du Louvre Paris, 12.III-17.VI. 1991, D. GABORIT-CHOPIN ed., Paris 1991
- REKOWSKA-RUSZKOWSKA, *Le monde*
 M. REKOWSKA-RUSZKOWSKA, *Le monde antique occidentale dans les relations des voyageurs polonais* [Światowit, suppl. A, vol. IX], Varsovie 2002
- SOBIESKI, *Peregrynacja*
 J. SOBIESKI, *Peregrynacja po Europie (1607-1613) i Droga do Baden (1638)*, J. DŁUGOSZ ed., Wrocław-Warszawa-Kraków 1991
- SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze*
 K. SZCZEPKOWSKA-NALIWAJEK, *Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początku XVI wieku. Geneza, treści, styl i techniki wykonania*, Warszawa 1996
- WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio*
 B.N. WĄSOWSKI, *Europaea Peregrinatio Quam Perilliarum Ac MMDD Nicolai a Grudna Grudzinski tunc Ustiensis, postea Golubiensis Gryboviensis et Guzoviensis Capitanei, et Sigis-mundi a Grudna Grudziński tunc Bolemoviensis Germanorum Fratrum Peregrinationis Comes P. Bartholomacus Nathanael Wąsowski. S. JESU omnium opera hec contentorum spectator calamo manu propria descripsit, et reliquit.... Collegio Posnaniensis S. J. Anno a Peregrino in terris VERBO DEI 1650 ad 1656*, B. Czart. ms nr 3031

MONIKA REKOWSKA-RUSZKOWSKA (*IA UW*)

**LE TRÉSOR DE SAINT-DENIS D'APRÈS LES TÉMOIGNAGES DES VOYAGEURS POLONAIS
DU XVIIE SIÈCLE**

RÉSUMÉ

Le trésor de Saint-Denis était le plus connu de tous les trésors d'église de la France entière. Tous les voyageurs qui l'ont vu ont beaucoup apprécié la richesse des reliquaires. Les „peregrinants” polonais du XVIIe siècle: Jakub Sobieski, Sebastian Gawarecki, Bartłomiej

Nataniel Wąsowski, Hieronim Gratus Moskorzowski ont aussi visité et ensuite, bien décrit le trésor. Leurs relations sont très importants pour la connaissance de sa richesse et son caractère exceptionnel.

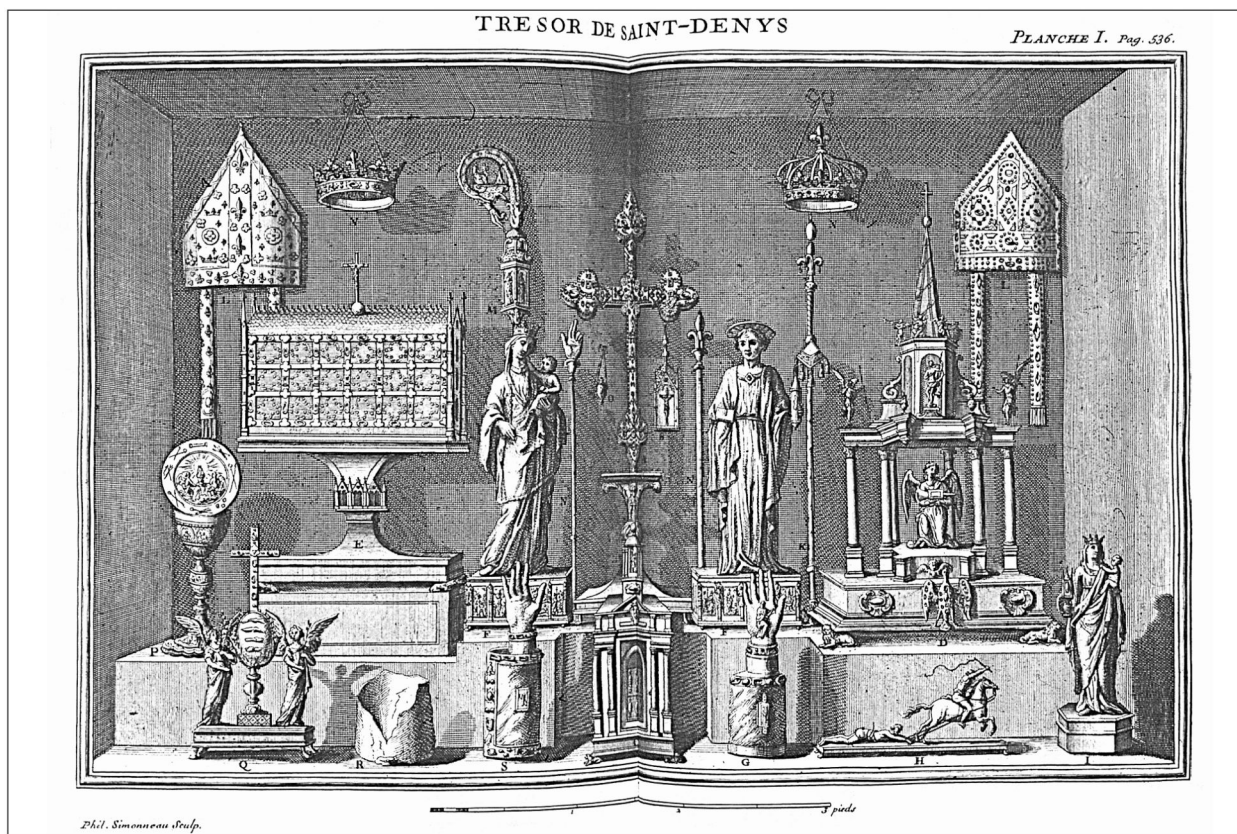

Fig. 3. Szafa I w skarbcu w Saint-Denis. Rycina Philippe'a Simonneau i Nicolas'a Guérarda w: Félibien, *Histoire*, pl. I

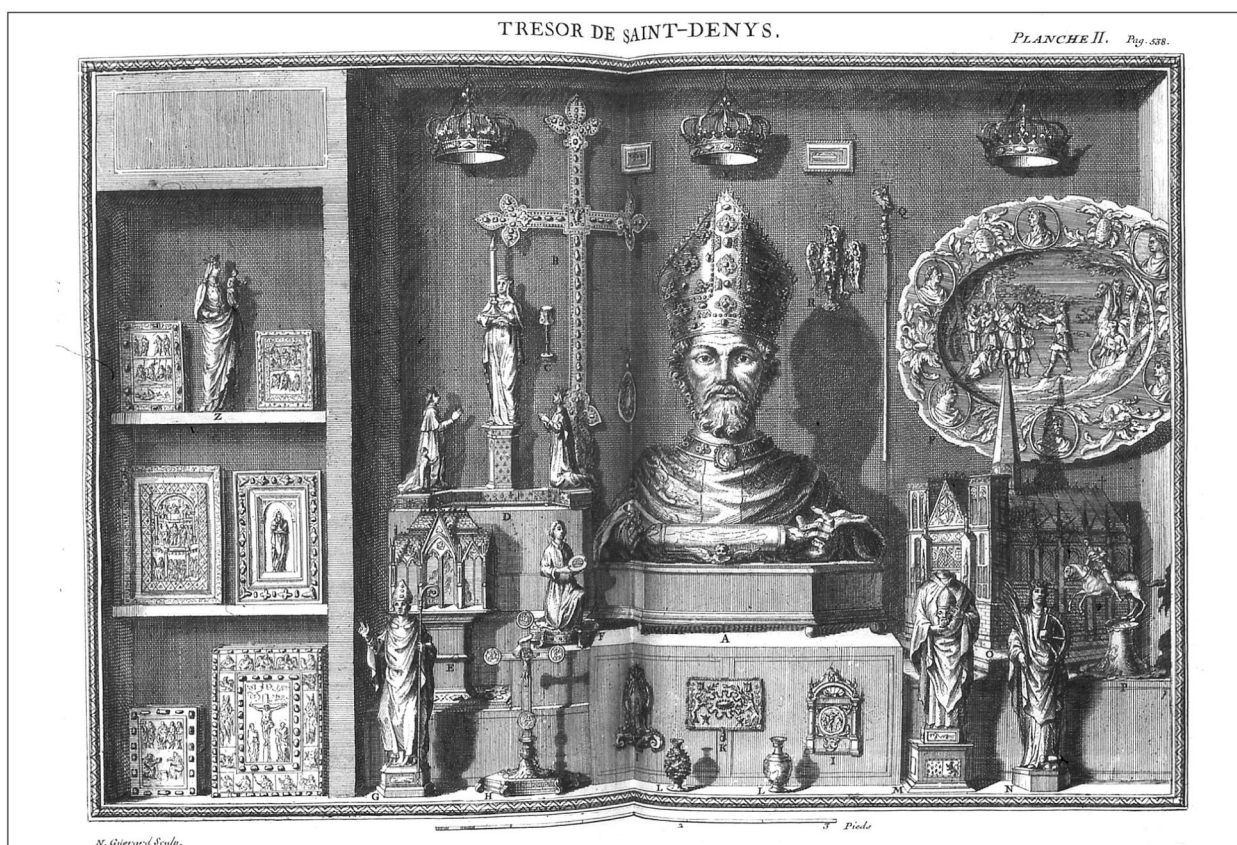

Fig. 4. Szafa II w skarbcu w Saint-Denis. Rycina Philippe'a Simonneau i Nicolas'a Guérarda w: Félibien, *Histoire*, pl. II

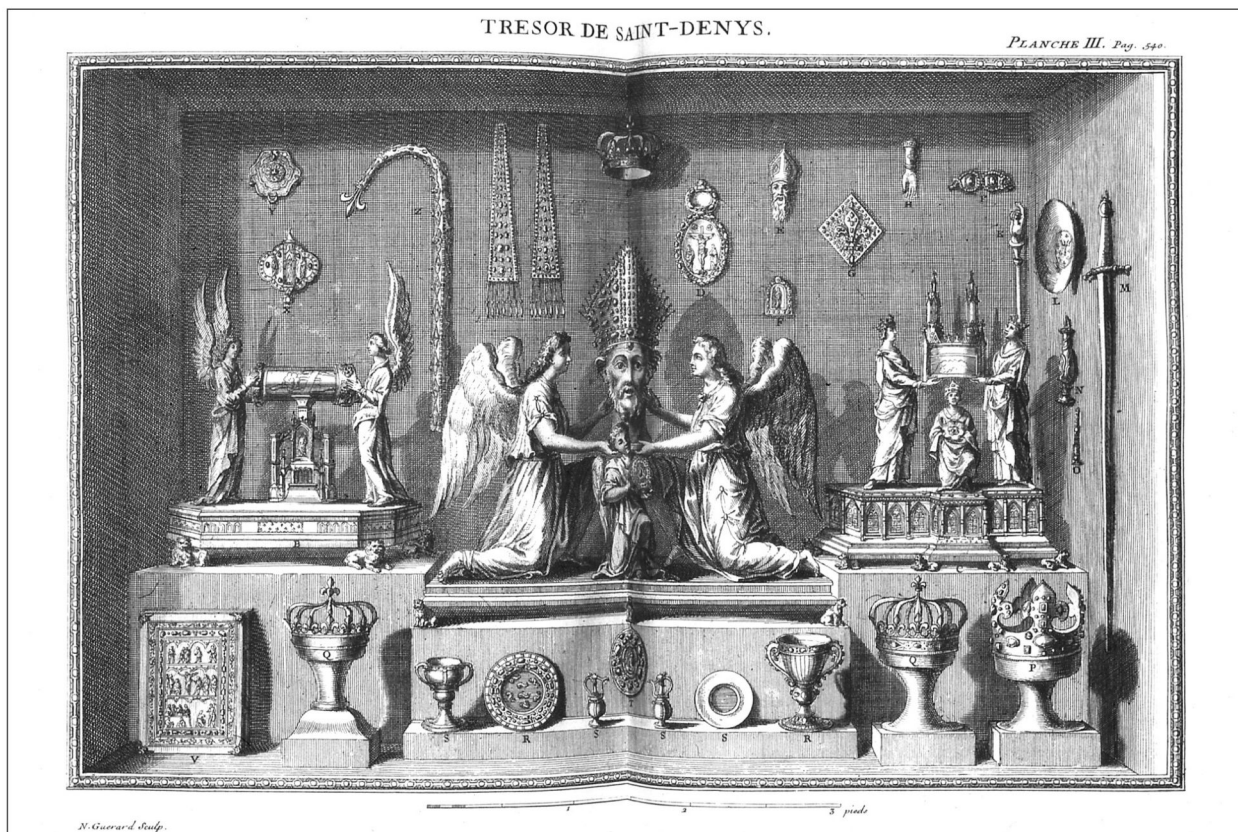

Fig. 5. Szafa III w skarbcu w Saint-Denis. Rycina Philippe'a Simonneau i Nicolas'a Guérarda w: Félibien, *Histoire*, pl. III

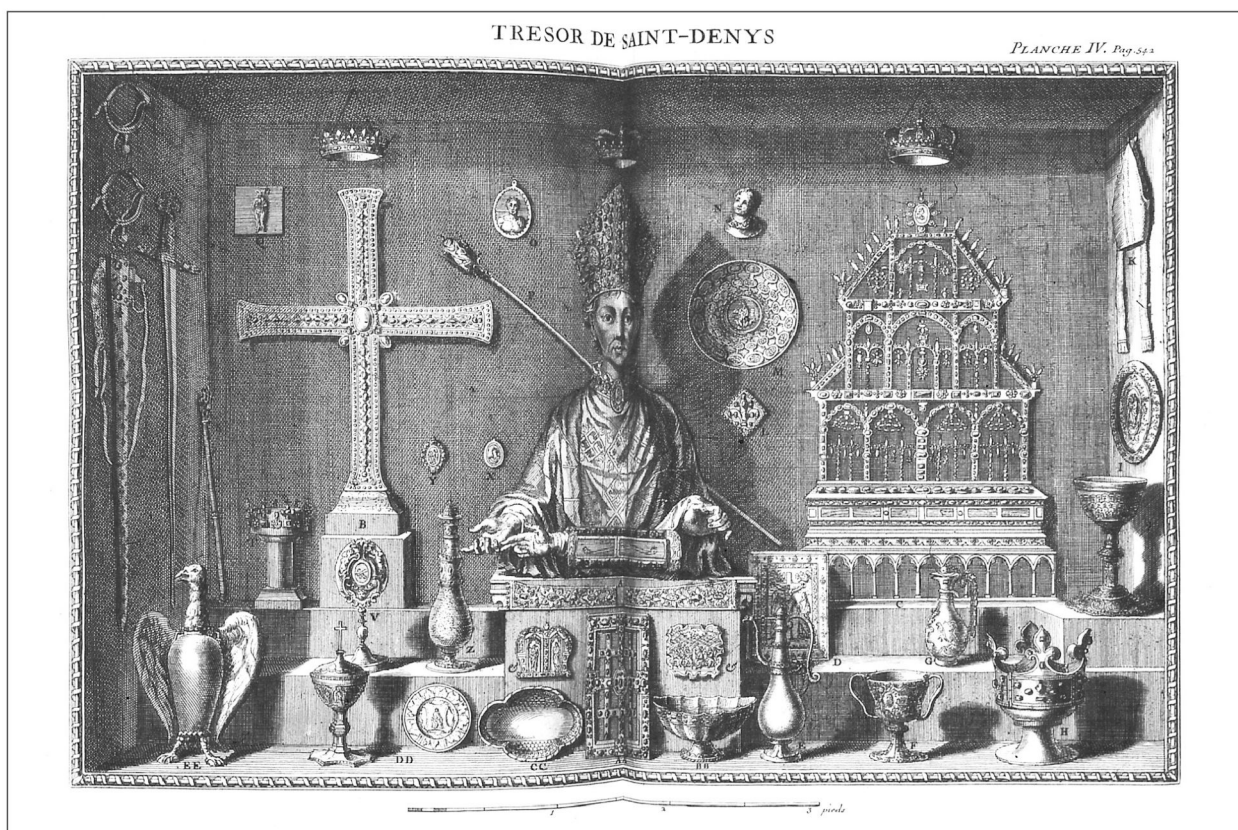

Fig. 6. Szafa IV w skarbcu w Saint-Denis. Rycina Philippe'a Simonneau i Nicolas'a Guérarda w: Félibien, *Histoire*, pl. IV

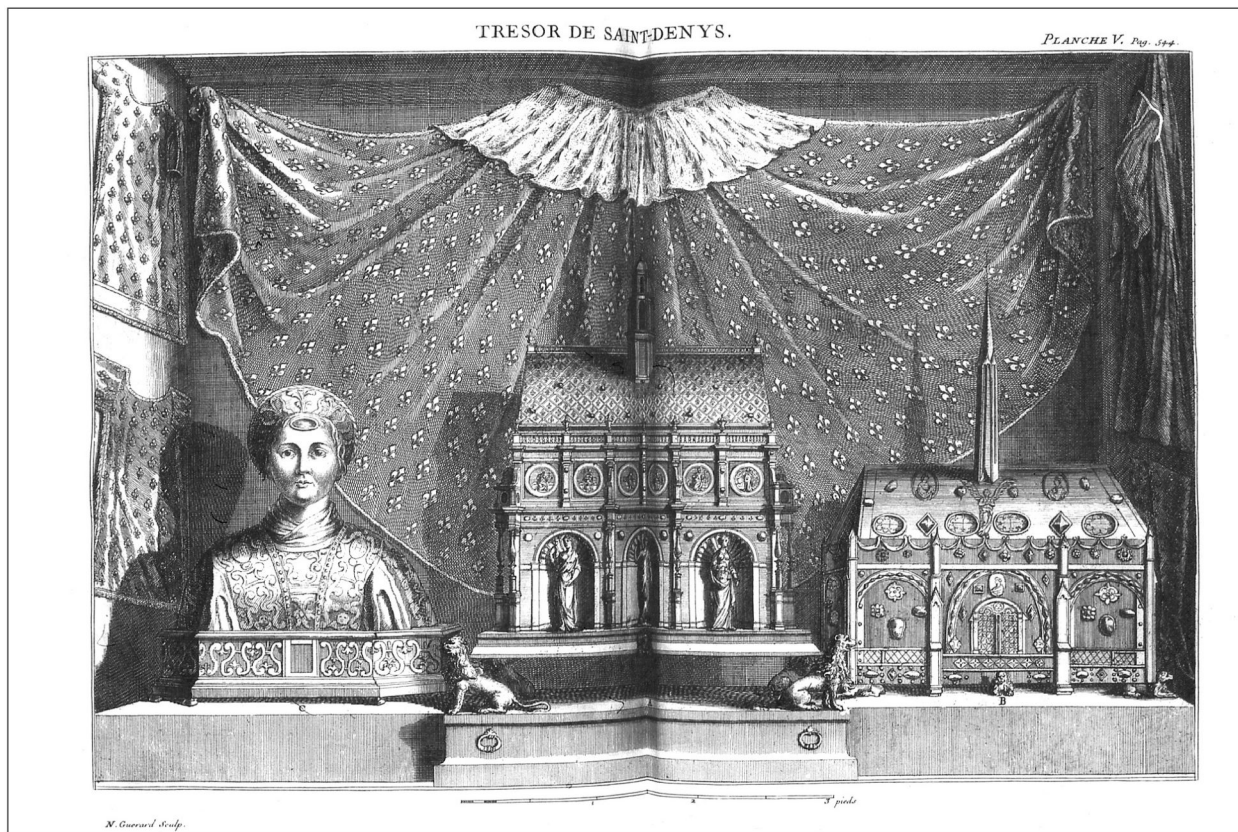

Fig. 7. Szafa V w skarbcu w Saint-Denis. Rycina Philippe'a Simonneau i Nicolas'a Guérarda w: Félibien, *Histoire*, pl. V

Fig. 8. „Kantaros Ptolemeuszy”. Rycina Philippe'a Simonneau i Nicolas'a Guérarda w: Félibien, *Histoire*, pl. VI